

ITAD

İSLAM TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF ISLAMIC HISTORY RESEARCHES

Editör : Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

SAYI: 5 — BAHAR 2019

Yılda 2 defa yayımlanan, hakemli ve akademik bir dergidir.
Dergimiz Rootindexing veri tabanı tarafından takip edilmektedir.

Baş Editör:

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN (İstanbul Üniversitesi)

Editörler Kurulu:

Dr. Öğretim Üyesi Hüseyin SARIKAYA (İstanbul Üniversitesi)
Araş. Gör. Ümit ESKİN (İstanbul Üniversitesi)

E-ISSN:

2602-2206

İletişim Adresi:

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Bölüm Başkanlığı
Fatih/İstanbul

e-mail: adnandemircan@gmail.com

Yayın Kurulu

Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN (Necmettin Erbakan Üniversitesi), Prof. Dr. Nuh ARSLANTAŞ (Marmara Üniversitesi), Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN (Marmara Üniversitesi), Prof. Dr. Eyüp BAŞ (Kırıkkale Üniversitesi), Prof. Dr. Nahide BOZKURT (Ankara Üniversitesi), Doç. Dr. Salih PAY (Uludağ Üniversitesi), Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Dicle Üniversitesi), Prof. Dr. Muhammet Hanefi PALABIYIK (Atatürk Üniversitesi), Doç. Dr. Ali İhsan KARATAŞ (Uludağ Üniversitesi), Doç. Dr. Ahmet GÜZEL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi), Doç. Dr. Fatih Yahya AYZAZ (Çukurova Üniversitesi)

Danışma Kurulu

Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Üniversitesi), Prof. Dr. Sabahattin SAMUR (Erciyes Üniversitesi), Prof. Dr. Şefaettin SEVERCAN (Erciyes Üniversitesi), Prof. Dr. Levent Öztürk (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL (Necmettin Erbakan Üniversitesi), Prof. Dr. Mehmet ŞEKER (Dokuzeylül Üniversitesi), Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi), Doç. Dr. Mustafa ÖZKAN (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Temmuz 2019

İÇİNDEKİLER

HİCRETİN İLK 200 YILINDA KINNESRİN ŞEHRİNİN İDARİ VE KÜLTÜREL DURUMU İbrahim KONAK	1-14
EMEVİLER DÖNEMİNDEKİ MEVALİ POLİTİKASININ RİVAYETLERE ETKİSİ Şuheda GÜNÇE.....	15-30
HÂTİB B. EBİ BELTE'A VE HAYATI Hakan TEMİR.....	31-75
ABDURRAHMAN B. MUHAMMED B. EŞ'AS İSYANI Hüseyin PAÇA	76-99
KİTAP TANITIM Halil İbrahim HANÇABAY, <i>Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530 / 908-1136)</i>, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017 Edip AKYOL.....	100-108
Ahmet Nurullah Özdal, <i>Ortaçağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem</i>, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019 Beytullah MISIR.....	109-112

HİCRETİN İLK 200 YILINDA KİNNESRÎN ŞEHRİNİN İDARÎ VE KÜLTÜREL DURUMU

İbrahim KONAK*

Öz

İslamiyet fetihleri öncesi Chalcis Ad Belum olarak bilinen Kinnesrin, Quveiq Irmağı kıyısında Halep'e yaklaşık 30 km mesafede olup Şam bölgesinin önemli bir vilayeti idi. Urfa, Antakya, Nusaybin ve Chalcis Ad Belum okulları dönemin önemli Süryani okullarındandı. Şehir ticaret yollarının kesişme noktasında olduğundan bir ticaret merkezi, aynı zamanda toprakları münbit olduğundan bir tahıl ambarı konumundaydı. Hz. Ömer döneminde Suriye fetihleri kapsamında Halid bin Velid'in ordusu tarafından fethedilen şehrin adı Kinnesrin olarak değiştirilmiştir. Bu çalışmanın amacı, Kinnesrin ile ilgili sosyo-kültürel, ekonomik, idari ve askeri durumu ortaya koymaktır. Bu araştırma için literatürde Kinnesrin ile ilgili çalışmalar incelenmiştir. Günümüzde ise şehirden geriye birkaç küçük kalıntıdan başka bir şey kalmamıştır.

ADMINISTRATIVE AND CULTURAL STATUS OF THE CITY OF KİNNESRÎN IN THE FIRST 200 YEARS OF THE HEGIRA

Abstract

Known as Chalcis Ad Belum before the Islamic conquest Kinnesrin, about 30 km from Aleppo on the banks of the Quveiq River, was an important province of Damascus. Urfa, Antakya, Nusaybin and Chalcis Ad Belum schools were the important Syriac schools of the period. The city was also a trade center because it was at the intersection of trade routes and a granary for its fertile lands. The city, which was conquered by Khalid bin Walid's army under the conquest of Syria during the Hz. Umar period was renamed as Kinnesrin. The aim of this study is to reveal the socio-cultural, economic, administrative and military situation related to Kinnesrin. For this research, studies related to Kinnesrin have been examined in the literature. Today, there is nothing more than a few small remains from the city.

Kinnesrîn'in Tarihi

Büyük İskender'in (M.Ö.336-323) Pers İmparatorluğu'nu yıktıktan (M.Ö.330) kısa bir süre sonra arkasında vâris bırakmadan ölmesi üzerine (M.Ö. 323) devlet, komutanların üstünlük savaşlarına sahne oldu. Bu komutanlardan Seleukos Nikator (M.Ö. 305-280) Balkanlardan Hindistan'a kadar olan bölgeye hâkim olup burada

Makalenin Geliş Tarihi: 04.05.2019

Makalenin Kabul Tarihi: 21.06.2019

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, ORCID ID: 0000-0002-3478-8479, e-mail: i.konak@hotmail.com

Seleukos İmparatorluğu'nu (M.Ö. 305-63) kurdu. Stratejik öneminden dolayı Suriye-Arabistan arasındaki askeri bölgede de Chalcis adıyla yeni bir şehir kurdu. Lübnan'daki Chalcis ile karıştırılmaması için de Chalcis Ad Belum adı verildi.¹ Amalika kabilelerinin Güneyden Kuzeye yaptıkları göç neticesinde VI. Yüzyılın başlarında Suriye toprakları büyük ölçüde Araplaştı. Şehrin yaşadığı demografik değişim isminin de değişmesine neden oldu. Şehrin adı Süryanice "Kartal Yuvası" anlamında "Kenneşrin" olarak değiştirilmiş olup Babil Talmudu'nda da "Kannishrayya" olarak geçmektedir.² El-Hamevi'de geçen bir rivayete göre, Suriye fethinde Halid bin Velid'in komutanlarından Meysere bin Mesruk el-Absî (v. H. 21/642) Ebu Ubeyde tarafından düşmanı takip için yüz atlı ile gönderildi.³ Meysere şehri görünce "bu nedir?" diye sordu. "Rum toprağı" diye cevap verdiler. Meysere'nin "Vallahi bu bir kartal yuvası (فن قن سیرین / فن نسر) gibidir" demesiyle artık şehrin adı Kınnesrîn oldu. El-Hamevi bu rivayete dayanarak Kınnesrîn isminin daha önce başka bir yerin ismi olduğunu, Meysere'nin de burayı o şehre benzetmiş olabileceğini iddia eder.⁴ El-Gazzi ise: "Kınnesrîn ismi Suryanice bir kelime olup aslı Kınneşrin'dir. Anlamı da Kerkenez yuvasıdır. Çünkü Suryanicede kelimelerin sonunda bulunan yâ ve nûn harfleri çoğul ifade eder. Suryanice kelimelerdeki şin harfini sin şeklinde telaffuz etmeyi adet haline getiren Araplar Kınneşrin kelimesini de Kınnesrîn şekline dönüştürmüşlerdir."⁵ der.

Quweiq Irmağı kıyısında kurulan Kınnesrîn,⁶ Şam bölgesinde yer alan büyük bir vilayet iken 30 km Güneydoğusunda bulunan Halep, Kınnesrîn'e bağlı bir kaza idi.⁷

¹ Hugh Kennedy, *"The Monuments of Syria"*, (New York: I.B.Tauris, 2009)257 ; Paul Brosse Leonce Monceaux, *"Chalcis Ad Belum: Notes Sur L'histoire et les Ruinesde La Ville"*, Syria Archeologie Art Et Histoire. (1925) 6: 339.

² Elisseeff N., "Kinnasrin", *The Encyclopaedia Of Islam* (Leiden: New Edition, 1979),5: 125; İsmail Yiğit, "Kınnesrîn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (İstanbul: TDV, 1994), 25: 419.

³ Şihabü'd-Din Ebu Abdillâh Yakut bin Abdillâh er-Rumi el-Hamevi, *"Mu'cemü'l-Büldan"*, Beyrut: Darü Sadir,1995), 7: 404.

⁴ Kamil el-Bali el-Halebi El-Gazzi, *"Kitabü Nehri'z-Zeheb Fi Tarihi Haleb"*, (Haleb: Darü'l-Kalemi'l-Arabi, 1991), 1: 361

⁵ El-Gazzi, *Kitabü Nehri'z-Zeheb Fi Tarihi Haleb*,1/361.

⁶ Kennedy, *"The Monuments of Syria"*, 6:339

Günümüzde ise şehirden geriye toprak yığını şeklinde birkaç tepelikten başka bir şey kalmamıştır. Hatta o bölgeyi gezen Seyyah İbn Cübeyr (v. 614/1217) bile o yıllarda Kınnesrîn'in harabe olduğunu zikretmiştir.⁸ O civarda el-İss diye bilinen küçük bir köyün Kınnesrîn toprakları üzerinde kurulduğu düşünülmektedir.⁹ Kınnesrîn'de Hz. Salih'e atfedilen bir kabirden ve O'nun devesinin ayak izlerinden de bahsedilir ama bu bilgi yanlış olmalıdır. Çünkü Salih (a.s.)'in kabri Yemen'dedir. Muhtemelen bahsedilen kabir, Salih bin Ali bin Abdullah bin Abbas'ın veya 'İss bin İshak'ın kabridir.¹⁰

Kınnesrîn kare planlı yerleşim merkezi olarak kurulmuş olup konum olarak ticaret yollarının kesiştiği bir bölgedeydi. Bu özelliğiyle de Arap kabileleri için bir buluşma noktasıydı.¹¹ O yıllarda Halep küçük bir köy olduğundan uğrak yeri değildi. Sadece Münbic'e gitmek isteyenler Halep'ten geçmek durumundaydı. Üstelik ticari ve sınai ürün açısından da Kınnesrîn'de bulunabilecek eşya ve imkânları Halep'te bulamıyorlardı. Acem tüccarları yılda iki defa Balis (bugünkü adıyla Meskene) yolundan gelip mallarını burada satarlardı. Topraklarının çok verimli olması ve ticaret yollarının kesiştiği bir bölgede bulunması sebebiyle önemli bir ticaret merkezi ve tahıl ambarıydı.¹²

Aslında Halep de gelişme yolunda ilerlerken Müslümanların bölgeye hâkim olmasıyla kurdukları Kınnesrîn Ordugâhına (Cünd-ü Kınnesrîn) Halep'i de bağlamaları sonucu Kınnesrîn için Halep'in gölgesinde kalma süreci başlamış oldu.¹³

Kınnesrîn-Halep arası mesafe için kaynaklarda; 1 merhale¹⁴ (45 km), 12 mil¹⁵ (19 km), 20 mil (32km) ve 28 km¹⁶ gibi farklı rivayetler mevcuttur.

⁷ Ali Cuma el-Huveylid, "Min Tarih-i Kınnesrîn", *Et-Türasü'l-Arabiyyi*, 15/58 (1995), 101.

⁸ Muhammed bin Ahmed bin Cubeyr el-Kenani el-Endülüsi İbn Cübeyr, "Rihletü İbn Cübeyr" (Beirut, Dar-ı Sadr, t.y.), 1/158.

⁹ El-Huveylid, "Min Tarih-i Kınnesrîn", 102.

¹⁰ El-Gazzi, *Kitabü Nehri'z-Zehab Fi Tarihi Haleb*, 1: 362.

¹¹ Kennedy "The Monuments of Syria", 6: 340.

¹² Yiğit, "Kınnesrîn", 25: 419.

¹³ Monceaux "Chalcis Ad Belum Notes Sur L'histoire et les Ruines de La Ville", 345.

¹⁴ El-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, 7/404

Doğu Romalılar ile Sasaniler arasındaki savaşta şehir, biri 573, diğeri de 609'da olmak üzere iki kez İranlılar tarafından ele geçirildi. O dönemde Kınnesrîn gibi Halep, Münbic, Balis ve civar şehirlerde de Araplar oturuyordu.¹⁷

Fetihten önce burada Tenûh ve Selîh kabileleri yaşıyordu. Bunlar Güney Arabistan'dan göçüp gelen, buradaki yerli halkla savaşıp onları şehirden çıkaran ve onların yerine yerleşen Araplardı. Daha sonra şehrin aldığı diğer göçlerle Kınnesrîn büyük bir şehir oldu. Kınnesrîn, aynı zamanda önemli bir Piskoposluk merkezi olup İslam fethine kadar toplam 13 tane piskopos orada görev yapmıştır. Mes'udi'nin Mürucu'z-Zeheb'de anlattığına göre Beni Ümeyye'den bazılarının kabirleri de Kınnesrîn'dedir.¹⁸

351/962'de Rumlar Halep'i işgal edip halkın çoğunu öldürdü. O güne kadar mamur bir şehir olan Kınnesrîn'de halk korkup kaçmaya başladı. Bir kısmı Fırat'ı geçerek uzaklara gidip yerleşti. Fazla uzaklaşmayanlar ise daha sonra Seyfüddevle bin Hamdan tarafından Halep'e yerleştirildi. Bazı rivayetlere göre de Kınnesrîn Seyfüddevle'nin ölümünden (356/967) birkaç ay önce yıkıldı. Rumlar Kınnesrîn'e saldırınca Seyfüddevle onlara karşı koymaya cesaret edemedi ve Rumlar Kınnesrîn'e girip şehri harap ettiler.

Daha sonra Kınnesrîn tekrar onarıldı ve sakinleri geri döndü. H. 398'da Rumlar tekrar saldırıp bir kez daha şehri yakıp yıktılar. Lübnan komutanlarından Tenuhlu Benu Basis'in ailesi gelip yıkılan şehri tekrar imar etti. Rumlar 422/1031'de Halep'e saldırdıklarında tekrar Kınnesrîn'i yıktılar. Kutalmışoğlu Süleyman 479/1087 yılında

¹⁵ Ebu Abdullah Muhammed bin Abdu'l-Mun'im Himyeri, "*Ravdu'l-Mi'tar fi Haberi'l-Aktar*", Thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Müessesetü Nasir Li's-Sekafe, 1980), 1/256.

¹⁶ İmadü'd-Din İsmail bin Muhammed bin Ömer, Ebu'l-Fida, "*Takvimu'l-Büldan*", (Beyrut:Dar-ü Sadr, 1860), 267.

¹⁷ E. Honigmann, "*Kınnesrîn*", *MEB İslam Ansiklopedisi*, (Eskişehir: MEB, 1997), 6/711.

¹⁸ Ebu'l-Hasan Ali bin Hüseyin el-Mes'udi, Mürucu'z-Zeheb, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004), 222.

şehri tekrar imar edip çevresine kale ördürdü. Ancak, Kutalmışoğlu Süleyman ölünce aralarında düşmanlık bulunan Tacüddevle Tutuş burayı ele geçirip harap etti.¹⁹

İslam Fethi ve Sonrası

Suriye’de Bizans egemenliğini sona erdiren ve Müslümanların bölgeye hâkim olmasını sağlayan Yermük Savaşı’nda (15/636) Ebu Ubeyde bin Cerrah büyük bir zafer elde etti. Rum Meliki Hirakl Antakya tarafından gelip Fırat üzerinden Ruha’ya geçti. Kendisinden sonra ikinci büyük Rum Meliki olan Minas’ı vekili olarak Kınnesrîn’de bıraktı. Ebu Ubeyde Yermük Savaşından zaferle ayrılp Humus’u da fethedince Halid bin Velid’i öncü birliklerin başında Kınnesrîn’e gönderdi. Hz. Halid şehrin önüne gelince Rumlar, Minas komutasında saldırıya geçtiler. Komutan Minas da dâhil olmak üzere askerlerin tamamı öldürüldü. Şehir halkı Şam’a ilk yerleşen Güneyli Araplardı. Halid bin Velid’e Arap olduklarını ve kendi istekleriyle savaşmadıklarını iletip eman dilediler. Halid bin Velid de onları affetti.²⁰

Müslümanlar şehre hâkim olunca Ebu Ubeyde, halkı İslam’a davet etti. Bir kısmı iman etti, bir kısmı da Hıristiyan olarak kalmaya devam etti. Dininde sebat etmeye karar verenlerle cizye anlaşması yapıldı. Hıristiyanlıkta sebat edenler genellikle Beni Süleyh bin Hulvan bin İmran bin Haf bin Kuda’a kabilesindendi. Buraya bazı Müslümanlar da yerleşti. Ebu Ubeyde buradan ayrılınca halkın anlaşmayı bozup tekrar isyan ettiği haberini aldı. Halid bin Velid’i geri gönderdi. Halid bin Velid Kınnesrîn’e geldiğinde halk onunla savaştı, sonra da kalelere sığındı. Hz. Halid: “Vallahi siz bulutlara bile çıksanız ya Allah bizi oraya çıkarır ya da sizi bizim yanımıza indirir.” dedi. Halid bin Velid’in vazgeçmeyeceğini anlayan halk Humus halkının başına gelenleri de düşünüp barış istedi. Kendileriyle Humus halkıyla yapıldığı gibi bir barış

¹⁹ İbn-i Cübeyr, “*Rihletü İbn Cübeyr*” 1/159.

²⁰ Muhammed bin Cerir bin Yezid Ebu Cafer et-Taberi, “*Târih-ül-Ümem vel-Mülûk*”, 2. Baskı (Beirut: Darü’t-Türas, 1968), 3/601.

anlaşması imzalandı. Böylece Müslümanlar bölgenin tümüne hâkim olmuş oldu. (16/637)

Müslümanlar Şam'ı fethettikten (15/633) kısa bir süre sonra Suriye'ye gelen Hz. Ömer, Suriye'nin teşkilatlandırılması konusunu müzakere edip bölgeyi Dımaşk, Humus, Ürdün ve Filistin Ordugâhı olmak üzere dört askeri bölgeye ayırdı. Harran fethedilince de (18/639) yine Hz. Ömer'in yaptığı taksimatla idari olarak bölge el-Cezire'ye bağlanmış, bölgenin merkezi olarak da Kınnesrîn seçilmişti. Böylece ilerleyen zamanda Halep gibi Harran da Kınnesrîn'in gölgesinde kalmıştır.²¹

İslam fethinin ilk yıllarında Halep, Kuzey Suriye'nin büyük metropolü Antakya ve idari başkent olan Kınnesrîn arasında sıkışmış, ikincil öneme sahip bir şehirdi. Kınnesrîn yıkıldıktan sonra Halep doğu ile batıyı birbirine bağlayan bir ticaret merkezi oldu.²²

Daha sonra Bizansla yapılan kara ve deniz savaşlarını önemseyen Emevi Halifesi Yezid bin Muaviye Humus Cündü'nü Kınnesrîn Cündü ve Humus Cündü diye ikiye ayırdı. Halep ve Kınnesrîn eskiden Humus Cündü'ne bağlı iken Halep, Kınnesrîn Cündü'ne bağlandı. Emeviler döneminin sonuna kadar da Halep Kınnesrîn'e bağlı kaldı. Abbasilerde ise Kınnesrîn yavaş yavaş harabeleşirken, Halep gelişmeye başladı ve Nihayetinde Halep ile birleşti.²³

Kınnesrîn cündü, Abbâsî Halifesi Mansûr zamanında (136/754-158/775) en geniş alanına kavuştu. Hârûnürreşîd (170/786-787), Menbic, Dülûk, Ra'bân, Kûrus, Antakya ve Tîzîn'i Kınnesrîn'den ayırıp Cündü'l-Avâsım veya sadece Avâsım adıyla müstakil bir bölge haline getirdi ve tamamen askerî teşkilâta bağlayarak müstahkem noktalarna muharebe birlikleri yerleştirdi (170/786-787). Müslümanlar uç bölgelerde bu ordugâha

²¹ Eyüp Tanrıverdi, "Yunanca-Arapça Çeviri Sürecinde Harran Okulu", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Ed. Prof. Dr. Ali Bakkal, (Türkiye, Şanlıurfa, 28-30 Nisan 2006), 177; Enver Çakar, "17. y.y.da Halep Eyaleti ve Türkmenleri", (Elazığ: T.C. Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006), 21.

²² Salih Deradike, "Dirasat fi'l-Cuğrafiya't-Tarihiyye Li Biladi's-Şam", (Ürdün: Vezaretüs-Sekafe, 2011), 233.

²³ El-Huveylid, "Min Tarih-i Kınnesrîn", 105.

sığındıkları için sığınak anlamında el-Avasım ismi tercih edilmişti. Artık sınırları daralan Kınnesrîn Cündü yalnızca Halep, Maarretü'n-Nu'mân, Maarret-ü Masrîn ve Sermin'den ibaretti. Kınnesrîn Cündü'nün merkezi başlangıçta Menbic iken; IV. /X. yüzyıldan itibaren onun yerini Antakya aldı. Müslüman tarihçi ve coğrafyacıların verdiği bilgilerden, daha sonraları da birtakım sınır değişiklikleri yapıldığı ve Ordugahın yavaş yavaş askerî öneminin azalıp ekonomik öneminin arttığı anlaşılmaktadır. Kınnesrîn'in önemini yitirmesindeki en büyük etken ise gelişen ve büyüyen Halep'tir.

355/966 da Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas Halep'e doğru ilerlerken Hamdaniler Kınnesrîn'e çekildiler; fakat Nikephoros şehri ele geçiremeyince yakıp yıktırdı. İmparator II. Basileios (365/976- 415/1025) zamanında şehir tekrar iskân edildi. Fakat 389/998 de yeniden ateşe verildi. Tenuh kabilesinden Beni'l-Busays tarafından yeniden yaptırılan şehir Yunanlılar tarafından (422/1030) tahrip edildi. Selçuklu Sultanı Süleyman bin Kutalmış tarafından yeniden inşa ve tahkim edildiyse de 564/1168 yılında Sultan öldürülünce Alp Arslan'ın oğlu Tacü'd-Devle Tutuş (486/1094-487/1095) tarafından yine yakılıp yıktırıldı. Ardından Kınnesrîn tamamen boşaltıldı. Haçlılar zamanında birçok kez ordunun levazım ve mühimmat karargâhı olarak kullanıldı.

VII/XIII. yüzyıldan sonra Kınnesrîn bir şehir olmaktan çıkıp harabe halini aldı. Hz. Salih'e ait olduğu sanılan kabre yapılan ziyaretler ve yolcu hanı dışında şehirde hiçbir canlılık belirtisi kalmadı. Osmanlılar döneminde de Kınnesrîn, Eski Halep adını taşıyan fakir bir köyden başka bir şey değildi.

Fetihlerle Müslümanların eline geçen bu coğrafyada fetihlerden önce ilk mantık çalışmaları Süryaniler tarafından gerçekleştirilmiştir. Önceleri Arami olarak bilinen bu topluluk Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra aynı bölgede yaşayan putperest topluluklardan ayrılmak için kendilerini Süryani diye adlandırmışlardır.²⁴

²⁴ İskender Taşdelen, "Mantığın Gelişimi", (Eskişehir Veb Ofset, 2013), 42.

Süryanilerin kurduğu dini okullar farklı mezhepleri temsil eder. Bu farklı mezhepler hem Hıristiyanlığı yaymak hem de birbirlerine karşı üstünlük sağlamak için mantık ve felsefeye önem vermişlerdir. Bu cümleden olarak Urfa, Cundişapur, Antakya, Nusaybin ve Kınnesrîn Okulları ünlü Süryani okullarıdır.²⁵

İslam'ın derin hoşgörüsü sayesinde Müslüman idareciler kadim mirasın öğretildiği İskenderiye, Antakya, Harran, Urfa, Nusaybin, Kınnesrîn, Cundişapur ve Bağdat gibi merkezlerde çoğunluğu Yakubi ve Nasturi olan Hıristiyan ulemasının faaliyetlerine devam etmesine izin vermişlerdir. Özellikle Fırat'ın yukarı kesimlerindeki Tûr Abidin, Mar Mattay ve Kınnesrîn Manastırı'nda Yakubilikle ilgili ciddi çalışmalar yapılmıştır.²⁶ Bu sebeple İslam fetihleri halk tarafından Bizans ve Perslerden kurtuluş gibi kabul edilmiştir.²⁷ Müslümanlar, Urfa ve Nusaybin gibi öğretim merkezlerindeki akademik çalışmalara müdahale etmedi. Buranın önde gelen bilginlerinden Urfalı Yakub'un (öl. M.708) devam ettirdiği eğitim çalışmaları bunun en büyük kanıtıdır.²⁸

Aynı şekilde Kınnesrîn Monofizit Manastırı'nda da VII. yüzyıl boyunca rahatsız edilmeksizin eğitime devam edildi. John Bar Aphtonia (öl.M.538) tarafından VI. asırda kurulan bu manastır çok sayıda bilgin yetiştirdi. Bu bilginlerden en çok öne çıkan Severe Sebokht (575-46/667), Aristo'nun Hermeneutica ve Rhetorica'sı üzerine şerhler ve Birinci Analitik Kıyasları'na da bir risale yazdı. Sebokht'un en önemli öğrencisi Urfalı Jacob (Yakup) er-Ruhavi (42/633-89/708) olup eğitimi ilahiyat, felsefe, coğrafya, gramer ve daha başka konuları içine alacak kadar geniştir. Yakup'un felsefi eserlerinden

²⁵ Taşdelen, "Mantiğin Gelişimi", 43

²⁶ Ali, Bakkal, "Medreseleşme Sürecinde Harran Okulu", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, (Türkiye, Şanlıurfa, 28-30 Nisan 2006). Ed. Prof. Dr. Ali Bakkal. (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2006).255.

²⁷ Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/499.

²⁸ Macit Fahri, "İslam Felsefesi Tarihi", trc.Kasım Turhan, "İslam Felsefesi Tarihi", (İstanbul: İklim Yayınları, 1987), 11.

Treatise on Technical Terms, Enchiridion ve Kategoriler'in bir Süryanice tercümesine sahip bulunmaktayız.²⁹

Kınnesrîn Manastırı'nın yetiştirdiği diğer önemli iki âlim Baladlı Athanaslus ve öğrencisi Arapların Başpiskoposu George'dur (öl. 106/724). İkisi de önemli tercümelemler yaptılar. Aristo'nun Kategoriler, Hermeneutica ve Birinci Analitikleri'nin yanında Porphyrius'un İsağoci'si üzerine de şerhler yazdılar.

Urfa Okulu İmparator Zeno tarafından 489 yılında kapatılıp âlimleri İran'a geçince Cundişapur ve Nusaybin Okulları şöhret kazandı. Suriye'de de Kınnesrîn Okulu Aristo felsefesinin sığınağı oldu. Şarkta İslamiyet Hıristiyanlığın yerini alırken Suriyeliler de Yunan felsefesinin nâkilliğini yapıyordu.³⁰

Eski Halep olarak da bilinen Kınnesrîn şehrinde kurulan³¹ Kınnesrîn okulu eğitimde Yunan felsefesine geniş yer vermiş ve bilhassa VII. asrın başlarında Süryanilerin en büyük ilahiyat okullarından biri olmuştur. Böylece felsefede Urfa okulunun yerini almıştır.

Yakubi öğretim kurumları olan Halep ve Kınnesrîn tıp, felsefe ve ilahiyat okulları olup Emevilerin ilk dönemlerinde bu okullarda Yunanca-Süryanice çeviri faaliyetleri ön plandaydı.³²

Eskiden ilim, kültür, ticaret ve askeri alanlarda çok ünlü bir merkez olan Kınnesrîn şimdi harap vaziyette olup daha önce hiç kimsenin yaşamadığı bir yer gibi görünmektedir. Bugüne kadar ciddi bir kazının yapılmadığı bu harabelerde kentin mimarisinden sadece birkaç bağlantısız kalıntı mevcuttur.

²⁹ Fahri, "İslam Felsefesi Tarihi", 12.

³⁰ Etienne Gilson, "Şark Filozofları", trc. İbrahim Agah Çubukçu, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 9/1, (1961): 197

³¹ Taşdelen, "Mantığın Gelişimi", 43.

³² Adem, Apak "Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Harran", I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, (Türkiye, Şanlıurfa, 28-30 Nisan 2006). Ed. Prof. Dr. Ali Bakkal. (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2006) 1-32.

Sadece Ebu'l-Cerade'nin Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb adlı eserinde kaynak vermeden zikrettiği tahkike muhtaç bazı rivayetleri de buraya nakletmekle yetinmeyi uygun gördük:

Amr bin Zer'a, Amr bin Cerir'den Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: *Allah (c.c.) bana şöyle vahyetti: Şu üç şehirden hangisine varırsan orası senin hicret yurdundur: Medine, Bahreyn ve Kinnesrîn.*"

Abdullah bin Ömer der ki: "Hayır 10'a bölündü. Dokuz parçası Şam'a verildi. Bir parçası da diğer yerlere dağıtıldı.

Vehb ez-Zimari: "Allah Azze ve Celle Şam'a şöyle hitap etti: Ben seni mübarek ve mukaddes kıldım. Makamımı sende yaptım. Yarattıklarım sende toplanacaklar. Rahmin genişlediği gibi sen de onlar için genişle. Rahimde iki bebek olursa iki kişilik, üç olursa üç kişilik olur. İlk yıllardan beri gözüm üstündedir. Sonuna kadar da böyle olacak. Senin üstünde malını tüketen bile ekmek ve yağdan mahrum olmayacak."³³

³³ Kemalü'd-Din Ömer bin Ahmed Ebu Cerade, "Zübdetü Haleb min Tarih-i Haleb" Thk. Süheyl Zekkar, (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabiyye, 1997), I/143.

Kaynakça

- APAK, Adem. "Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Harran". *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*. (Türkiye, Şanlıurfa, 28-30 Nisan 2006). Ed. Prof. Dr. Ali Bakkal. 28-41. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2006.
- BAKKAL, Ali. "Medreseleşme Sürecinde Harran Okulu". *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*. (Şanlıurfa, 28-30 Nisan 2006). Ed. Prof. Dr. Ali Bakkal. 249-259. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2006.
- ÇAKAR, Enver. *17. y.y.da Haleb Eyaleti ve Türkmenleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006.
- DERADİKE, Salih. *Dirasat fi'l-Cuğrafya't-Tarihiyye Li Biladi's-Şam. Ürdün: Vezaretüs-Sekafe*, 2011.
- EBU CERADE, Kemalü'd-din Ömer bin Ahmed. *Zübdetü Haleb min Tarih-i Haleb*. Thk. Süheyl Zekkar. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabiyye, 1997.
- EBU'L-FİDA, İmadü'd-din İsmail bin Muhammed bin Ömer. *Takvimu'l-Büldan*. Beyrut: Dar- ü Sadr, 1860.
- EL-GAZZÎ, Kâmil el-Bali el-Halebi. *Kitabü Nehri'z-Zeheb Fi Tarihi Haleb*. Halep: Darü'l-Kalemi'l-Arabi, 1991.
- EL-HAMEVÎ, Şihabü'd-Din Ebu Abdillâh Yakut bin Abdillâh er-Rumi. *Mu'cemü'l-Büldan*. Beyrut: Dar-ü Sadr, 1995.
- EL-HUVEYLİD, Ali Cuma. *Min Tarih-i Kinnesrîn*. Et-Türasü'l-Arabiyyi. Dimaşk: Et-Türasü'l-Arabiyyi, 1995.
- N. ELİSSEEFF. "Kinnasrin". *The Encyclopaedia Of Islam*. 5:125. Leiden: New Edition, 1979.
- FAHRÎ, Macit. *İslam Felsefesi Tarihi*. Trc. Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 1987.
- GILSON, Etienne. "Şark Filozofları". Trc. İbrahim Agah Çubukçu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9/1 (1961), 196-206.

- HİMYERİ, Ebu Abdullah Muhammed bin Abdu'l-Mun'im. *Ravdu'l-Mi'tar fi Haberi'l-Aktar*. Thk. İhsan Abbas, Beyrut: Müessesetü Nasir Li's-Sekafe, 1980.
- HONİGMANN, E. "Kinnésrîn", *MEB İslam Ansiklopedisi*. 6:711 Eskişehir: MEB, 1997.
- İBN ŞEDDAD, İzzeddin Muhammed bin Ali bin İbrahim. *A'lakü'l-Hatıra fi Zikri-Ümerai's-Şami ve'l-Cezire*. Thk. Yahya Zekeriyya Abbare. Dımeşk: Vezaretü's-Sekafe, 1991.
- İBN-İ CÜBEYR, Muhammed bin Ahmed bin Cubeyr el-Kenani el-Endülüsi. *Rihletü İbn Cübeyr*. Beyrut: Dar-ı Sadır, t.y.
- KENNEDY, Hugh. *"The Monuments of Syria"*. New York: I.B.Tauris, 2009.
- MACİT, Muhittin, "Tercüme Hareketleri". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40:497-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- MES'UDİ, Ebu'l-Hasan Ali bin Hüseyin. *Mürucu'z-Zeheb*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- MONCEAUX, Paul Brosse Leonce. *"Chalcis Ad Belum Notes Sur L'histoire et les Ruines de La Ville"*. Syria Archeologie Art Et Histoire 6/4 (1925): 339-350, 1925. https://www.jstor.org/stable/4195293?seq=1#metadata_info_tab_contents
- TABERİ, Muhammed bin Cerir bin Yezid Ebu Cafer. *Târih-ül-Ümem vel-Mülûk*. 2. Baskı. Beyrut: Darü't-Türas, 1968.
- TANRIVERDİ, Eyüp. "Yunanca-Arapça Çeviri Sürecinde Harran Okulu". *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Ed. Prof. Dr. Ali Bakka. 176-186. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2006.
- TAŞDELEN, İskender. *Mantığın Gelişimi*. Eskişehir: Veb Ofset, 2013.
- YİĞİT, İsmail, "Kinnésrîn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25:419-420. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- ZEHEBİ, Şemsü'd-Din Ebu Abdillâh Muhammed bin Ahmed bin Osman bin Kaymaz. *Siyer-ü A'lami'n-Nübela*. 2. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985.

EK:

BUGÜNKÜ KINNESRİN'DEN KARELER³⁴

³⁴ <https://www.flickr.com/photos/monsyr/sets/72157628827139791/>, 20/12/2016

EMEVİLER DÖNEMİNDEKİ MEVALİ POLİTİKASININ RİVAYETLERE ETKİSİ

Şuheda GÜNÇE*

Öz

Hız. Peygamber döneminde ortadan kaldırılan ırkçılık ve kabilecilik anlayışı Emeviler Dönemi'nde yeniden ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki ırk ve kabile asabiyeti, birçok yönüyle tartışılmış ve çeşitli problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu problemlerin başında ise mevali politikası gelmiştir. Arap olmayıp da İslamiyet'i seçen bu kişiler, hukuken Araplara eşit olmakla birlikte bu dönemde çeşitli ayrımcılığa ve baskılara maruz kalmışlardır. Bunun gibi birçok sebepten dolayı mevali olarak adlandırılan bu kesim, Emevi hâkimiyetine muhalif bir tavır sergilemiştir. Bütün bunlara rağmen dini ilimlere yönelen ve çeşitli alanlarda önemli bir rol üstlenen mevali, pek çok alanda önde gelen simâların yetişmesini sağlamıştır. Ele alacağımız bu çalışmada mevalinin karşılaştığı çeşitli durumlar ve o dönemdeki rivayetlere etkilerini değerlendirmeye çalıştık.

THE EFFECT OF THE MAWALİ POLICY ON NARRATIONS DURING THE UMAYYAD PERIOD

Abstract

The understanding of racism and tribalism that eradicated during the Prophet Muhammed (pbuH) was re-emerged in the Umayyad period. In this period, racism and tribalism were discussed in many aspects and caused various problems. The first of these problems was Mawali policy. These people, who are not Arabs and who choose Islam, were legally equal to the Arabs. But they were subjected to various forms of discrimination and pressures during this period. For many reasons like this, these people, who are called mawali, have taken an opposing stance against the Umayyad rule. In spite of this entire situation, mawali, who have played an important role in various fields; have ensured the training of prominent people in many areas. In this study, we tried to evaluate the situations faced by mawali and their effects on the narrations during this period.

Giriş

Emeviler Dönemi, İslam Tarihi'nde önemli bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu dönemde hilafetin saltanata dönüştürülmesi meselesi, yönetim anlayışını değiştirmekle birlikte birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Çeşitli alanlarda ortaya çıkan bu tartışmalar ciddi karışıklıklara sebep olmuştur. Özellikle bu dönemde devam eden fetih hareketleri ile birlikte Arap

Makalenin Geliş Tarihi: 02.04.2019

Makalenin Kabul Tarihi: 19.05.2019

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, ORCID ID: 0000-0001-9774-3457, e-mail: mehlika_gnc@hotmail.com

olmayan birçok unsurun Müslüman olması ve Emevilerin onlara karşı yürüttüğü politika, bu karışıklıkların zirve noktasını oluşturmuştur. *Mevali* kavramı, bu dönemde geniş anlamda Arap olmayan unsurlar için kullanılmış ve bu gruba dâhil olanlar çeşitli baskı ve yasaklarla karşılaşmışlardır. Bu baskı ve yasaklara sebebiyet veren durumun, kabilecilik anlayışı olması, Hz. Peygamber döneminde ortadan kaldırılmaya çalışılan bu algının yeniden gündeme gelmesini sağlamıştır. Mevaliye karşı yürütülen bu siyasi anlayış kısa süre içinde onları Emevi iktidarına karşı muhalif bir konuma getirmiş ve daha sonraki dönemlerde çeşitli isyan hareketleri içerisinde yer almalarına sebep olmuştur. Öyle ki kendilerine karşı yapılan adaletsizlikler neticesinde erken dönemlerden itibaren ortaya çıkan ve bilhassa Emevi iktidarına karşı bir yapılanma içerisinde bulunan gruplarla savaşmaktan geri durmamışlardır. Özellikle Abbasi ihtilalinden önceki çoğu isyanda önemli bir rol üstlenen mevali, kendi destekleriyle Abbasi ihtilalini başarıya ulaştırınca oldukça ciddi bir güç unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Hatta ilk dönemlerde Arapların kendilerinden daha aşağı bir konumda olarak gördükleri mevali kesiminde, Abbasiler döneminde elde ettikleri bu güç sayesinde mevalinin Araplardan daha üstün olduğuna dair çeşitli fikirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İlk aşamada İslam'ı temel alarak kendilerinin de diğer Müslümanlarla aynı haklara sahip olduklarını ileri süren mevalinin, güç ellerine geçince aynı tavrı karşı kesim için ortaya koymadıkları görülmüştür. Kimi araştırmacılar tarafından, mevalinin aldığı bu pozisyonun bizzat Emeviler tarafından oluşturulduğu ve bu durumun kendi elleriyle çöküşlerine zemin hazırladıkları gibi yorumlar yapılmaktadır ki bunlar oldukça isabetli yorumlardır.

Yukarıda ele alınanların yanı sıra, mevalinin maruz kaldığı ayrımcılık, baskı ve çeşitli haklarının kendilerine verilmemesi ile ilgili durumlarının bütün bölgelere has olmadığını, mevalinin sadece İran ve Irak bölgelerinde yoğun bir şekilde buna maruz kaldıklarını ifade eden araştırmacılar da bulunmaktadır. Diğer bölgelerde bilhassa dini ilimlerle meşgul olan çevrelerde, mevaliye karşı herhangi bir ayırımın ya da baskının olmadığı, İslam'ın bütün insanlara aynı statüyü verdiği, dolayısıyla

böyle bir davranışın uygun olmadığı ifade edilerek mevalinin belli bölgelerde karşılaştığı baskı durumlarının bir genellik arz etmediği belirtilmektedir.

Emeviler döneminde mevaliye karşı yürütülen bu politika sadece siyasi alanda birtakım problemlere sebep olmamış aynı zamanda kültürel alanda da kendini göstermiştir. Siyaseten bir şey elde edemeyen mevali farklı alanlara yönelerek kendilerini geliştirmiş ve çevrelerinde öne çıkan insanlar konumuna gelmişlerdir. Çeşitli alanlarda yetenek sahibi olan mevali kesimi, özellikle dini ilimlerde ön plana çıkmış ve oldukça nüfuz sahibi olan kişiler yetiştirmişlerdir. Dolayısıyla dini ilimlerdeki etkinlikleri, rivayetleri yorumlamaları ve bunlara olan katkıları da önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevalinin rivayetleri yorumlamadaki katkılarını ise araştırmamızın ilerleyen aşamalarında ele alacağız.

1. Mevali Faktörünün Ortaya Çıkışı

Mevali kavramı, İslam Tarihi'nin temel kaynaklarında, okuyucunun karşısına farklı anlamlar içeren bir kavram olarak çıkmaktadır. Bu kavrama yüklenen anlamlar dönemsel olarak farklılık arz etmiş ve bununla anılan kişiler çeşitli misyonlar yüklenmiştir. Mevali kavramı, sözlükte "koruyucu, yardımcı, sahip, dost; âzat eden efendi; âzat edilen köle" anlamlarına gelen *mevlâ* kelimesinin çoğulu olup Kur'an-ı Kerim'de 'akraba' (Meryem19/5), 'dostlar' (el-Ahzab 33/5) ve 'mirasçılar' (en-Nisâ 4/33) manasında üç ayette zikredilir.¹ Râğıb el-İsfehâni de, *Müfredât* adlı eserinde bu kavramı "velâ" başlığı altında ele almış ve söz konusu kavramla ilgili olan tüm kullanımları, Kur'an ayetlerinden örnekler vererek açıklamıştır.² Aynı zamanda "köle azat edene, azat edilmiş köleye, müttefike, bağlaşığa, amcaoğluna ve komşuya 'meven'; bir başkasının işini deruhte eden, üstlenen herkese 'veliyyun' dendiğini"³ ifade etmiş ve ilgili ayetleri vererek kavramın bu anlamlarını örneklendirmiştir.

¹ İsmail Yiğit, "Mevâli", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29: 424.

² Bu konuda bk. Râğıb el-İsfehâni, *Müfredât*, trc. Yusuf Türker, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 1589-1594.

³ İsfehâni, *Müfredât*, 1593.

Muhtelif anlamları üzerinde durulan mevlâ kelimesi gerek Cahiliye döneminde gerekse İslam'da daha ziyade çoğul sîgasıyla *mevâli* diye ıstılâhî bir anlam kazanmış ve kullanım alanına göre çeşitlilik göstermiştir.⁴ Mevâli, terim anlamında ilk İslami fetihlerin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türkler'in, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberiler'in, Mısır'da Kibtiler'in oluşturduğu gayri Arap Müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır.⁵ Esasında bu kavram, Emevilerle birlikte siyasi bir anlam kazanarak, Araplar dışında kalan her Müslüman için kullanılmıştır.⁶

Cahiliye dönemine baktığımızda ise daha farklı bir durumun ortaya çıktığını görmekteyiz. Buna göre mevali kelimesi, Cahiliye döneminde öncelikle hürriyetine kavuşmuş köle manasında kullanılmıştır ki buna 'itk' veya 'atâka' mevlâsı denilmektedir.⁷ Bu kavram, cahiliye döneminden itibaren Hz. Peygamber dönemine kadar, kölelik hayatı yaşamış ve efendileri tarafından azat edildikten sonra başlarından bir köleliğin geçtiğini belirtmek adına bu kişilere verilen bir isimlendirme olarak karşımıza çıkmıştır. Yine o devirde toplumda var olan kavmiyetçilik ve kan davaları sebebiyle taraflar arasında yardımlaşma ve himayeye yönelik anlaşmalar sonucunda meydana gelen bir çeşit velâ türü vardır ki buna da 'akit' veya 'hilm' mevlâlığı denir.⁸ Bunun bir diğer çeşidi de, dönemin herhangi bir kabilenin mevalisinden bir kadınla evlenmek suretiyle meydana gelen 'rahim' mevlâlığıdır.⁹ Bu türde olan mevlâ çeşidi (Arap geleneğine göre mevali) kölelerin üzerinde; hürlerin ise altında bir sınıf olmakla birlikte bunlar köleler gibi alınıp satılamazlardı, hür gibi de değillerdi.¹⁰ Görüldüğü gibi cahiliye döneminde mevali kavramı çeşitli türlerde kullanılmış ve bu durum kullanım alanlarına göre şekillenmiştir.

⁴ Mustafa Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, (İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2012), 16.

⁵ Yiğit, "Mevâli", 424.

⁶ Ali Hatalmış, "İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013): 153.

⁷ Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 17.

⁸ Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 17.

⁹ Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 17.

¹⁰ Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 116.

İslami döneme bakıldığında ise yukarıdaki velâ türleri içeriği bakımından kısmi olarak bir değişim geçirmişlerdir. Bu türlerinin yanı sıra, söz konusu dönemde 'İslam mevlâsı' kavramının bulunduğu görülmektedir. Mevla terimi İslami dönemde "hamra" terimi ile de anılmıştır.¹¹ İslam mevlâlığı kavramı, gayr-ı Müslim bir şahsın, kendisinin İslam'ı kabul etmesine vesile olan bir kimseyle aralarında meydana gelen dostluğun adıdır ve bu yakınlık neticesinde yeni Müslüman olan şahıs İslam'ı kabul etmesine vesile olan kimsenin mevlâsı sayılarak kabilesine nisbet edilmektedir.¹² Mevali türleri hususunda, gerek cahiliye döneminde gerekse de İslam döneminde bu kadar çok farklılığın bulunması, bu unsurun toplumda oldukça önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Kısaca İslam'dan önce Arap asabiyetinde mevalinin oldukça büyük etki ve fonksiyonları olduğu gibi İslami dönemde de önemlerini korumuşlar, hatta yaşadıkları devletlerde devrim yapmak, hâkimiyeti bir devletten diğerine nakletmek noktasına kadar aktif bir rol üstlenmişlerdir.¹³ Nitekim üstlenilen bu rol, sadece siyasi alanda değil daha sonraki dönemlerde eğitim, din ve kültür alanlarında da kendisini göstermiştir.

2. Mevali Kaynaklı Problemler

Mevalinin, Emeviler döneminde gayr-i Arap unsurları ifade ettiğini daha önce belirtmiştik. Esasında mevali İslamiyet'i kabul etmekle hukuken Müslüman Araplarla eşit hale geliyordu¹⁴ ki bunun örnekleri bizzat Hz. Peygamberin ve Hz. Ömer'in uygulamalarında görülmektedir. Çok farklı din ve kültür çevrelerine mensup insanların İslam'ın egemenliği altına girmesi ya da yeni toprakların ve dinsel unsurların İslam coğrafyasının birer parçası olması, inanç alanında ve sosyal

¹¹ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 3. Baskı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 133.

¹² Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 25.

¹³ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, trc. Nejdet Gök, 2. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 2: 237.

¹⁴ Yiğit, "Mevâlî", 424.

boyutta karşılıklı etkileşimi doğurmuştur.¹⁵ Dolayısıyla İslam fetihleri sonucunda özellikle Emeviler dönemi itibariyle Müslüman toplum içerisinde sayıları artan gayri-Arap mühtediler bölgeden bölgeye farklılık arz etmiş olmakla birlikte bunlar, belli bir Araplaşma sürecinden de geçmişlerdir.¹⁶ Bu süreç içerisinde, mevali, yaptıkları hizmetlerle Arapları memnun ettiklerinden, kendilerine riyaset ve siyaset dışında hemen her türlü işte, sanayide, ziraatta ve bilimsel çalışmalarda¹⁷ yer vermişlerdir. Ancak her ne kadar mevalinin toplum içerisindeki sosyal statüsü onu değerli bir hale getirmiş gibi gözükse de durum olduğundan farklıdır. Nitekim Vloten'e göre, ister mensup oldukları çiftçi sınıfına karşı duyulan hoşnutsuzluk sebebiyle olsun, isterse harb seven Araplarca küçümşenen barışçıl meşguliyetleri dolayısıyla olsun, mevaliye aşağı bir ırk, bir çeşit köle olarak bakmak adet olmuştur.¹⁸ Onların köleler gibi isimleriyle çağrılmaları, evlenecekleri zaman her türlü itiraz hakkına sahip olan efendilerine danışmaları, toplantılarda en kötü yerlerle yetinmek zorunda kalmaları, Arapların camilerine kabul edilmediklerinden dolayı kendilerine ait camilerinin bulunması¹⁹ gibi hususlar Vloten'e göre mevaliye olan bu küçümseyici bakış açısının neredeyse kölelerle denk olduğuna bir işarettir. Cabiri'de de yine aynı hususlara değinilmiş; Arapların mevaliye künye vermemeleri, yalnızca isimleriyle çağrılmaları, onlarla aynı safta yürümemeleri, törenlerde onları öne geçirmemeleri, kızlarını mevali ile evlendirmemeleri, yemeğe geçtiklerinde onların başında beklemeleri, dışardan bakanların onların Arap olmadığını anlamaları için sofranın bir köşesine iliştirilmeleri²⁰ ve bunun gibi daha birçok şeyin sosyal hayatta mevalinin karşı karşıya kaldığı şeyler olduğu üzerinde durulmaktadır. Bunların yanı sıra, Haccac'ın

¹⁵ Osman Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevali'nin Rolü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3, (2003/1): 3.

¹⁶ Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 88.

¹⁷ Zeydan, 2: 346.

¹⁸ Gerlof Van Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, trc. Mehmed S. Hatiboğlu, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 25.

¹⁹ Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rabbih el-Endelusî, *el-İkdu'l-Ferîd*, Tahkîk: Muhammed Saîd el-'Uryân, Dâru'l-Fikr, (Basım yeri yok, Tarihsiz), 3: 326; Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti*, 25-26.

²⁰ Muhammed Abid Cabiri, *İslam'da Siyasal Akıl*, trc. Vecdi Akyüz, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 1997), 480.

mevaliyi Mısır'dan kasaba ve köylerine göndermeden önce söylediği 'sizler barbar ve yabancısınız kendi köy ve kasabalarınızda kalmalısınız' ifadeleri²¹ de yine mevaliye karşı olan bakış açısını göstermektedir. Bir diğer örnek ise Nafi b. Cübeyr ile ilgili olanıdır: "Zira O, önünden bir cenaze geçince 'Kimin cenazesi?' diye sorardı. 'Bir Kureyşli'nin cenazesi' derlerse, 'Vah kavmim!', 'Bir Arap' derlerse, 'Vah hemşehrim!' derdi. 'Bir Mevla' derlerse ' Allah'ın malıdır istediği zaman alır, istediği zaman bırakır,' diye söylenirdi."²² Mevali, bu alçaltıcı muamelelere karşı sabır ve tahammül gösteriyor veya bu hakaretlere hedef olmamak için Emevilerin sözünün geçmediği uzak bölgelere göç ediyorlardı.²³ Böylece bu tür davranışlardan uzak hayatlarını ve dinlerini daha yaşanılabilir bir hale getirmeyi düşünüyorlardı.

Tüm bunların yanı sıra, fetihler devam ettikçe Arap olmayıp da İslam'ı kabul eden kişilerin sayısında oldukça büyük bir artış yaşanmış ve Emevi toplumunda mevalinin sayısı ciddi boyutlara ulaşmıştı. Bu durum özellikle Arapların, fetihlerde kendilerine yardımcı olan mevaliye karşı bir rahatsızlık ve hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Nitekim fetihlerden gelen çeşitli ganimetlerinin mevali ile bölüştürülmesi meselesi ortaya çıkmış ve bu suretle kendilerine daha az bir gelir düşeceği durumu düşünölmeye başlanmıştır. Araplar, fetihlerinin meyvelerini hissedilir derecede azaltacak bir taksime hiç yanaşmak istemezlerken, ötekiler atıyyede her Müslümanın hakkı olduğunu iddia etmişlerdir.²⁴ Dolayısıyla mevaliye göre, herhangi bir kesimin gelirinin düşmesi gibi bir şey söz konusu değildi ve sadece sosyal adalet yerini bulacaktı.

Teorik olarak Araplar ile eşit haklara sahip olan Arap olmayan Müslümanlar, bu eşitliği doğal olarak sosyal ve ekonomik sahalarda da istiyorlardı ancak Emeviler devrinde aristokrasi onları tamamen kabul etmiş değildi.²⁵ Ancak bunlar, artan siyasi

²¹ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. Fikret Işıltan, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 134.

²² İku'd'l-Ferîd, 3: 326.

²³ Zeydan, 2: 347.

²⁴ Muhammed b. Cerîr et-Taberi, *Tarihu'l Umem ve'l-Müluk*, (Leiden, 1879-98), II: 1354' naklen Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hakimiyeti*, 27.

²⁵ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 94.

önemlerinin, kültür üstünlüklerinin ve askeri seferlerde artan paylarının şuurunda idiler.²⁶ Mevalinin bu varlığı ve gücü hissedilmeye başlandıktan sonra Emeviler, çözmek zorunda oldukları önemli bir sorunun ayırımına vardılar.²⁷ İlk aşamada her ne kadar Emevilerin mevaliye ikinci sınıf tebaa muamelesi yapması ve ırkî faktörlerin ön plana çıkarılarak Arap-mevali kırılmasını derinleştirilmesi²⁸ ön plana çıksa da, esasında Emevilerin mevaliye karşı maaş ve ganimet hisselerinden pay ayırmaksızın kendilerini piyade olarak savaşlarda en ağır şartlar altında kullanmaları²⁹ ve içinde buldukları sosyal düzeni tesis biçimi, asıl kırılma noktasını oluşturmuştur. Bu durum mevaliyi, idareye karşı nefret ettirmiş, Emeviler aleyhine Şii ve Haricilerle işbirliğine gidilmesine sebebiyet vermiş ve böylece hilafet iddiasıyla isyan eden muhaliflerin en büyük destekçileri olmuşlardır.³⁰

Emevi yönetiminin uygulamaları, henüz yeni Müslüman olmuş olanlarda ciddi hayal kırıklıklarına neden olmuş ve bu noktadaki tepkilerini ise daha önce de belirttiğimiz gibi çeşitli isyanlara katılarak fiili bir şekilde ortaya koymuşlardır. Bu noktada mevalinin rol aldığı ilk önemli hareket Araplarla eşit haklara sahip olabilmek için desteklediği Muhtâr es-Sekafî'nin Kûfe'de başlattığı isyandır.³¹ Hicri 66 yılında Irak'ta Hz. Hüseyin'in katillerinden intikam almak amacıyla isyan ettikten sonra Muhammed bin el-Hanefiyye adına hilafet mücadelesine başlamış olan Muhtar, Irak mevalisini ganimet mallarına yönlendirerek atlara bindirince, mevali başta olmak üzere Emevilere karşı hissettikleri kin ve nefretten dolayı İslam'ı terk eden birçok köle de bu isyan etrafında toplanmaya başlamıştır.³² Aynı zamanda Muhtar, Kûfe'deki Arab ve Fars, her iki cemaatin de yardımını da sağlamış, isyana katılan mevali sayısı Muhtar'ın kendilerine verdiği ücretle artmaya³³ başlarken bu durum şikâyet konusu da olmuştur. Nitekim Muhtar'ın mevaliyi kendileriyle eşit

²⁶ Lewis, *Tarihte Araplar*, 95.

²⁷ Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevalî'nin Rolü", 7.

²⁸ Yiğit, "Mevâlî", 425.

²⁹ Zeydan, 2: 348.

³⁰ Zeydan, 2: 348.

³¹ Yiğit, "Mevâlî", 425.

³² Zeydan, 2: 348.

³³ Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hakimiyeti*, 27.

tutmasını kabullenemeyen Kûfeli Arap eşrafı, onun Allah'ın kendilerine ganimet olarak verdikleri bu şahısları ganimetlerine ortak ettiğini söyleyerek bu mücadelede Arapların temsilcisi olarak kabul ettikleri Abdullah b. Zübeyr'e destek vermelerine³⁴ sebep olmuştur. Bunun dışında Basra'da Haccac'ın yürüttüğü politikaya karşı ayaklanan mevali, aynı zamanda İbnü'l Eş'as isyanına, Zeyd b. Ali'nin Kûfe'de çıkardığı isyanına, Emevileri yıkmak ve eşitliği sağlamak amacıyla ortaya çıkan Haris b. Süreyc isyanına da ciddi anlamda destek vermişlerdir. Ve son olarak mevalinin isyanlardaki etkinliğinin ne derecede olduğu ise Abbasi İhtilali sürecinde ortaya çıkmıştır. Nitekim bu ihtilalde görevli olan on iki nakipten dört tanesi mevaliden oluşuyordu. Emeviler döneminde karşılaşmış oldukları zor şartlar ve uğradıkları haksızlıklar karşısında belli bir noktaya kadar sabreden mevali, artık bu duruma dayanamamış Emevi yönetimine karşı içlerinde biriktirdikleri nefreti, ortaya çıkan isyanlara verdikleri her türlü destekle göstermişlerdir.

3. Mevalinin Rivayetlere Etkisi

Emeviler döneminde mevalinin Arap toplumundaki konumlarına önceki bölümlerde yer vermiştik. Bu bölümde ise mevalinin meşguliyetleri çerçevesinde etki ettikleri alanı ele almaya çalışacağız. Bilindiği üzere mevali, söz konusu dönemde riyaset ve siyaset alanında herhangi bir söz söyleme hakkına sahip değildi. Onlar muhasebe bilimi, güzel ve kurallı yazı yazma sanatı (inşa veya diplomatika), mali kayıt işleri, defter tutma sistemi³⁵ gibi iş ve mesleklerde çalışmışlardır. Hatta Corci Zeydan, *İkdü'l-Ferîd*'de geçen şu olayı eserinde şu şekilde nakletmiştir:

“Irak valisi Abdullah b. Âmir'in huzurunda bir Arapla bir Mevla muhakeme olunuyordu. Mevali, Arap'a, 'Allah senin gibilerini içimizde çoğaltmasın!' bedduasında bulundu. Arap ise mevaliye: 'Allah senin gibileri içimizde çoğaltsın,' duasıyla karşılık verdi. Bunun üzerine Arap'a, 'O sana beddua ediyor, sen ona hayır duasında bulunuyorsun, bu nasıl olur?' diye sordular. Arap, 'Evet hayır duasında

³⁴ Âdem Apak, “Emeviler Döneminde Arap-Mevali İlişkisi ve İslamlaşma”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti -3- Emeviler*, nşr. Muhammed Ali Ağaoğlu, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3: 303.

³⁵ Zeydan, 2: 301.

bulunuyorum. Çünkü onlar yollarımızı yaparlar, ayakkabılarımızı dikerler, bize elbise dokurlar' cevabını verdi."³⁶

Görüldüğü üzere mevali, daha çok fiziksel çabaya yönelik mesleklerde çalışmakta ve bu şekilde yaşamlarını sürdürmekteydiler.

Bunun yanı sıra mevalinin dini ilimlerde göstermiş oldukları temayüz de gözle görülür şekilde artmıştır. Nitekim İkrime b. Abdullah el-Berberi, Ata b. Ebi Rabah, Ali b. Hamza el-Kisâî, Ka'b b. el-Ahbar, Muhammed b. İshak gibi âlimler mevalidendir. Mevalinin ilmi alanda etkili olduğunu gösteren olaylardan birisi İbn Şihab ez-Zuhri ile Abdülmelik b. Mervan arasında geçtiği söylenen bir konuşmadır ki Abdülmelik, Mekke, Yemen, Mısır, Şam, Cezire, Horasan, Basra ve Kufe'de etkili olan âlimleri sormuş; Zuhri, Kufe hariç diğer bölgelerin hepsi için mevaliden olan bazı âlimlerin isimlerini saymıştır.³⁷ Yâkut el-Hamevi ise şunu belirtiyor: "Abâdile, yani Abdullah bin Abbas, Abdullah bin Zübeyr ve Abdullah bin Amr bin el-Âs ölünce, fıkıh bütün bölgelerde mevaliye geçti."³⁸ Görüldüğü üzere mevali, başta fıkıh olmak üzere Hadis, Tefsir, Kıraat, Tarih, Arap Dili gibi birçok ilim dalında kendilerine yer bulmuştur. Dolayısıyla mevali, bilhassa Emeviler döneminde içinde buldukları sosyo-psikolojik durumu, saygın bir sosyal merteye olan ilim alanıyla aşmak istemiş ve bu isteklerinde de başarılı olmuşlardır.

Ancak her ne kadar bu şekilde düşünüp kendilerine dokunulmaz bir alan açmaya çalışmış olsalar da söz konusu dönemde mevaliye karşı var olan algıyı bütünüyle kıramamış³⁹ ve daha önce de belirttiğimiz çeşitli baskı ve haksızlıklara uğramaya devam etmişlerdir. Nitekim mevaliye karşı yapılan haksızlıklar o dereceye varmıştı ki artık bu konu mevali ile ilgili çeşitli rivayetlerin ortaya çıkmasına kadar

³⁶ İkdu'l-Ferîd, 3: 327; Zeydan, 2: 301.

³⁷ Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 143.

³⁸ Cabiri, *İslam'da Siyasal Akıl*, 482.

³⁹ Bu noktada Muaviye'nin toplumsal yapıyı oluşturan unsurlar hakkındaki düşüncesini vermek istiyoruz. Nitekim O, Mısır halkından bahsederken bilinçaltında yatan ve Arap olmayanlara karşı var olan algının nasıl olduğunu birebir yansıtmıştır. O'nun ifadeleri şu şekildedir: " Mısır halkını üç sınıftan ibaret gördüm. Onların üçte biri insandır. Diğer üçte biri insana benzer. Üçüncü üçte bir ise insan türünden değildir. Bunlardan insan olanlar Araplardır. İnsana benzeyenler de mevalidir. İnsana benzemeyen üçüncü grup ise Kıptilerdir." Zeydan, 2: 371.

gitmişti. En nihayetinde, din kardeşlerinde uyandırdıkları tahkir derecesini şu hadisten daha iyi hiçbir şey ifade edemezdi: “*Namazı ancak şu üç şey ifsâd eder: (namaz kılana) bir köpeğin, bir eşeğin ve bir mevlânın dokunması.*”⁴⁰ Vloten, bu sözü uydurma bir hadis olarak İbn Abdirabbih’ten nakletmişse de İbn Abdirabbih’in kitabında bu sözün uydurma hadis olduğuna dair bir kayıt olmadığı⁴¹ araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir. Ancak böyle bir kaydın olmaması, söz konusu ifadenin, dönemin algısını herhangi bir yorum yapmadan aktaran müellif tarafından doğru olarak kabul edildiği anlamına gelmemektedir.

Bunun dışında, söz konusu dönemde Arap ırkının diğer ırklardan daha üstün olduğuna dair bazı hadisler uydurulmaya ve dilden dile dolaşmaya başlamıştır. Arapların üstünlüğü savunulunca, diğer milletler de bir taraftan onlara akraba olabilmek için hadis uydurma ihtiyacı hissetmişler; diğer taraftan da kendi milletlerini öven hadisler uydurmuşlardır.⁴² Bunun noktada Fârisilerle Araplar akraba yapılmış ve Araplara akrabalık hususunda birçok hadis nakledilmiştir ki bunlardan biri: “*Fârisiler akrabamızdır. Onlar İshak’ın çocuklarıdır*”⁴³ şeklinde rivayet edilmiştir. Diğer yandan, Arabı sevmekle ilgili birçok hadis söylenmiş ve bu hadislerin ileriki dönemlerde mevali tarafından oluşturulan Şuubiyye hareketinin mensupları tarafından daha ileri boyutlara taşındığı ifade edilmiştir. Zira bu hadislerin söylenmesinde, Arap olmayan toplumlara kendilerini sevmenin mecbur olduğunu hissettirerek siyasi ve psikolojik baskı altına alma düşüncesi⁴⁴ yatmaktadır. Dolayısıyla bu yolla Araplara karşı bir tepki oluşturma hedefi vardır. Konu ile ilgili hadislerden bazıları şu şekilde ifade edilmiştir: “*Üç sebepten dolayı Arabı seviniz, çünkü ben Arabım, Kur’an Arapçadır, Cennet ehlinin lisanı Arapçadır*”; “*Kim Arabı aldatırsa şefaata dâhil ve sevgime de nail olamaz*”; “*Ancak münafık olan Araba buğzeder*”, daha da aşırı gidilerek sevmenin bir iman meselesi, aksinin ise insanı küfre götüreceği

⁴⁰ İku’l-Ferîd, 3: 326; Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti*, 26.

⁴¹ Demircan, *Arap-Mevali İlişkisi*, 65.

⁴² Demircan, *Arap-Mevali İlişkisi*, 146.

⁴³ Demircan, *Arap-Mevali İlişkisi*, 146.

⁴⁴ Sadık Cihan, “*Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti*”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, (1986): 58.

işlenmiştir: *“Arabı sevmek imandandır, onlara buğzetmek küfürdür. Kim Arabı severse beni sevmiş olur, kim buğzederse bana buğzetmiş olur.”*⁴⁵ Bunun gibi Arap sevgisinin işlendiği birçok hadis bulunmakta ve dönemin muhatapları tarafından kullanılmaktaydı.

Yine lisan hususunda övmeler veya kötülerler konusunda çeşitli hadisler uydurulmuştur. Bu noktada karşılıklı atışmalar da olmuştur. Zira Farslılar kendi dillerinin üstünlüğünü savunmak için bazı hadisler uydurmuşlar: *“Allah kızdığı zaman vahyi Arapça indirdi, razı olduğu zaman Farsça indirdi”*⁴⁶ şeklinde Peygambere nispet ettikleri sözler söylemişlerdir. Cennet ehlinin lisanının Arapça olmasına dair verilen rivayetler karşılıksız kalmamış bu noktada söz konusu dilin aynı zamanda Farsça olduğuna dair rivayetler de aktarılmıştır. Şöyle denilmiştir: *“Cennet ehlinin lisanı Arapça ve inci gibi olan Farsçadır.”*⁴⁷ Buna mukabil Farsçanın iyi bir lisan olmadığı, insanda noksanlıklar meydana getirdiği karşı grup tarafından sövmeye varan ifadelerle beyan edilerek zımnen hem Arapçanın üstünlüğü beyan edilecek ve hem de konuşanlar psikolojik baskı altına alınacaktır ve şöyle denecektir: *“Sizden en iyi olanı Arapça konuşanıdır. Farsça konuşmayın, çünkü o nifaka sebebiyet verir.”*⁴⁸ Bu ve buna benzer birçok rivayet bulunmaktadır.

Toplumsal olguları etkileyen bir takım rivayetler de ileri sürülmüştür. Örneğin, *“Ey Mevali topluluğu sizin en kötünüz Arap ile evleneninizdir. Ey Arap topluluğu, sizin de en kötünüz Mevali ile evleneninizdir”*; *“Mevali, bu din için başta sizin onlarla savaştığınız gibi, onlar da geri dönüp sizinle savaşacaklardır.”*; *“Büyük harpler meydana geldiği zaman, Allah mevaliden bir askeri birlik gönderecektir. Onlar Araplardan, at bakımından daha çok ve silah bakımından da daha iyidirler. Onlarla Allah dinini kuvvetlendirecektir.”*⁴⁹ gibi bir çok ifade kaynaklarda yerini almıştır. Aynı zamanda Habeşliler ve zencilerin yerilmesi veya övülmesi ile ilgili de birçok hadis

⁴⁵ Cihan, “Şuubiye Hareketi...”, 58-59.

⁴⁶ Demircan, *Arap-Mevali İlişkisi*, 146.

⁴⁷ Cihan, “Şuubiye Hareketi...”, 57.

⁴⁸ Cihan, “Şuubiye Hareketi...”, 57.

⁴⁹ Mehmet Nuri Güler, “Fıkıh’ın Bilimleşme Sürecinde Muhalif Mevali Fıkıhı ile Tepkisel Arap Fıkıhı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, (2017): 163.

uydurulmuş bu noktada Peygamber üzerinden genel bir toplumsal algı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Araştırmacılara göre, Resulullah'tan yapılan bu rivayetlerde problem vardır; çünkü bazen mevali yerilir gibi görülürken bazen de övülmektedir.⁵⁰ Irkçılık başta olmak üzere, toplumsal bir takım kırılmalara sebebiyet veren çeşitli nitelendirmeler ve ayrıştırıcı ifadeler Peygamber tarafından yasaklanmışken, bu gibi ifadelerin O'nun tarafından kullanılması düşünülemez. Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki Emeviler döneminde mevalinin maruz kalmış olduğu psikolojik ve sosyolojik baskılar, mevalinin kendisi için farklı alanlar açmasına sebebiyet vermiş, bu noktada çeşitli hareketleri destekleme veya oluşturma yoluna gitmelerine neden olmuş ve Peygambere nispet edilerek ortaya konan birçok rivayetlere karşıt cevaplar vermesine olanak sağlamıştır.

Sonuç

İslam Tarihi boyunca, bilhassa Hz. Peygamber döneminde gerçekleştirilen tebliğler sonucunda birçok insan İslam'ı kabul etmiştir. Bunlar arasında Arap olmayan kişiler de yer almıştır. Raşid halifeler döneminde gerçekleştirilen fetihlerle İslam'ın Arap topraklarının dışına taşması sonucu buraya uzak olan milletlerden de yine İslam'la tanışıp Müslüman olan ancak Arap olmayan birçok unsur bulunmaktaydı. Bu dönemlerde Arap olan Müslümanlarla Arap olmayan Müslümanlar arasında herhangi bir ayrımcılığa gitmeden eşit bir şekilde davranılmış ve herkesin hakkı kendisine tevdi edilmiştir.

Ancak daha sonra tarih sahnesine çıkacak olan Emevi Devleti için aynı şeyi söylemek oldukça zordur. Nitekim Hz. Peygamber döneminde kaldırılmaya çalışılan kavmiyetçilik/asabiyet bu dönemde oldukça ön plana çıkan bir unsur olmuş ve bunun sonucunda milliyet bazlı ciddi ayrımlar ortaya çıkmıştır. Daha önceki dönemlerde azâd edilen köleler için kullanılan mevali kavramı, bu dönemde Arap olmayan Müslümanlar için kullanılmaya başlanmış ve bu kişiler her ne kadar

⁵⁰ Güler, "Fıkıh'ın Bilimleşme Sürecinde Muhalif Mevali Fıkıhı ile Tepkisel Arap Fıkıhı", 163.

Müslüman olsalar da Arap olmadıkları için insanımsı varlıklar olarak telakki edilmiştir. Bu düşüncenin bir sonucu olarak toplumda ciddi anlamda bir problem ortaya çıkmış ve toplumsal ayrışmaya neden olmuştur. Nitekim mevali olarak anılan kişilerden cizye alınmaya başlanması, Araplardan daha küçük bir konumda görülmeleri, yönetici tabakalarda herhangi bir göreve alınmamaları, savaşlarda kullandıkları pozisyonlar gibi birçok hususta mevaliye karşı baskıcı ve alçaltıcı durumlar içine girilmiştir. Hatta bu hususta mevalinin içinde bulunduğu alçak durumu Hz. Peygamber üzerinden uydurmuş oldukları hadislerle meşru hale getirmeye çalışan bir kesim ortaya çıkmış, mevali de bu duruma karşı bir siper oluşturmak adına kendilerini övücü nitelikteki bazı hadisler ileri sürmeye başlamışlardır. Emevi yönetiminin bu tavrına karşı bu dönemin sonlarına doğru mevali tarafından Şuubiyye adı altında bir hareket başlatılmış ve bu rivayetlere yasal bir zemin oluşturma girişiminde bulunulmuştur. Dolayısıyla bu süreçte sapkın ancak ciddi bir rivayet kültürü ortaya çıkmıştır.

Emevi yönetimi altında katlandıkları durumlara uzun yıllar sabreden mevali, bir süre sonra Emevi yönetiminden memnun olmayanların çıkarmış oldukları isyanlara destek vermiş ve onlara itici bir kuvvet haline gelmişlerdir. En nihayetinde Emevi yönetiminin izlediği politika kendi sonunu hazırlamış ve mevalinin büyük desteğiyle sürdürülen Abbasi ihtilaliyle son bulmuştur.

Kaynakça

- APAK, Âdem. "Emeviler Döneminde Arap-Mevali İlişkisi ve İslamlaşma". *İslam Tarihi ve Medeniyeti 3 Emeviler*, nşr. Muhammed Ali Ağaoğlu, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 301-308.
- AYDINLI, Osman. "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevali'nin Rolü". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3, (2003/1), 1-26.
- CABİRİ, Muhammed Abid. *İslam'da Siyasal Akıl*. trc. Vecdi Akyüz, İstanbul: Kitapevi Yayınları, 1997.
- CİHAN, Sadık. "Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, (1986): 53-62.
- ÇAĞATAY, Neşet. *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. 3. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- DEMİRCAN, Adnan. *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- EL-ENDELUSÎ, Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rabbih. *el-İkdu'l-Ferîd*. Tahkîk: Muhammed Saîd el-'Uryân, Dâru'l-Fikr, Basım yeri yok, Tarihsiz.
- EL-ISFEHÂNÎ, Râğıb. *Müfredât*. trc. Yusuf Türker, İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- ET-TABERÎ, Muhammed b. Cerîr. *Tarihu'l Umem ve'l-Müluk*. Leiden, 1879-98.
- GÜLER, Mehmet Nuri. "Fıkıh'ın Bilimleşme Sürecinde Muhalif Mevali Fıkıhı ile Tepkisel Arap Fıkıhı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, (2017): 153-194.
- GÜNALTAY, Şemseddin. *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- HATALMIŞ, Ali. "İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2 (2013): 151-171.
- LEWIS, Bernard. *Tarihte Araplar*. trc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.

ÖZTÜRK, Mustafa. *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*. İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2012.

VLOTEN, Gerlof Van. *Emevi Devrinde Arab Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*. trc. Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.

WELLHAUSEN, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. trc. Fikret Işıltan, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

YİĞİT, İsmail. "Mevâli". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, 424-426.

ZEYDAN, Corci. *İslam Uygarlıkları Tarihi*. trc. Nejdet Gök, 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

HÂTİB B. EBÎ BELTE‘A VE HAYATI

Hakan TEMİR*

Öz

Hâtib b. Ebî Belte‘a, Hz. Peygamber’in getirdiği dini tasdik ederek “sahâbî” olma bahtiyarlığını elde eden kimselerdendi. Üstelik o, ilk iman eden ve Mekke’nin zorlu yıllarında inancından taviz vermeden dimdik duranlardandı. Hayatının merkezine Allah ve Rasûlünün sevgisini yerleştirdiğinden Hz. Peygamber’in yanından ayrılmadı. Hicret emri verildiğinde Mekke’den Medine’ye göç ederek “muhacir” unvanını aldı. Medine döneminde de cesaret ve fedakârlıktan ödün vermeyerek birçok gazve ve seriyyeye iştirak etti. Bedir, Uhud, Hendek, Beni Mustalik Gazvelerine ve Mekke’nin fethine katıldı. O, savaşlarda Hz. Peygamber’in seçkin okçularından birisiydi. Hâtib (ra), iyi bir savaşçı olduğu kadar iyi de bir elçiydi. Hz. Peygamber döneminde iki defa Hz. Ebû Bekir döneminde bir defa elçilik görevi yaptı. İlk elçiliği Hz. Peygamber ile Ümmü Seleme arasında meydana gelecek evlilik içindi. Daha sonra Hz. Peygamber onu Mısır kralı Mukavkıs’a yolladı. O elçilik görevini layıkıyla tamamladı ve döndü. Dönüşte Hz. Peygamber’e hediyeler getirdi. Bu hediyelerden birisi de Hz. Peygamber’in cariye eşi Mariye idi. Son elçiliği ise yine Mısır’a oldu. Hz. Ebû Bekir onu ikinci defa Mısır’a elçi olarak gönderdi.

HÂTİB B. ABÎ BALTA‘AH AND HER LIFE

Abstract

Hâtib b. Abî Balta‘ah was one of the Holy Probhet’s Sahaba. He was also prominent Companion. He didn’t leave the side of the Holy Probhet after faith. As the Holy Probhet he emigrated from Makkah to Medina. He attended that ocured to war the period of Medina. He joined Ghazwa Badr, Uhud, Ditch, Bani Mustaliq and the conquest of Makkah. He was one of the Probhet’s archers. But before the conquest Mecca he tried to give information to the enemy. Hâtib, was a good fighter and also good ambassador. He made embassy mission twice period of Holy Probhet and once Hazrat Abu Bakr. The first of these was that Umm Salamah ocured in marriage with Holy Probhet. Afterward, Holy Probhet sent him to Egyptian king Muqawqis. He adequately completed the task of embassy and returned. He brought gifts in return to Holy Probhet. One of the gifts was Holy Probhet’s slave wife Mâriyah. His last embassy done to Egypt. Hazrat Abu Bakr sent him to Egypt second time as a embasyy.

Giriş

Sahâbe nesli, Hz. Peygamber’e iman eden, iman etmekle yetinmeyip bundan sonraki hayatlarını İslâm’a adayan, inandığı değerler üzerine fedakârlıklar sergileyen; böylelikle yeryüzünün en seçkin topluluğu olarak bilinen seçkin bir

Makalenin Geliş Tarihi: 11.05.2019

Makalenin Kabul Tarihi: 21.06.2019

* Ar. Gör. Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-mail: h.temir@hotmail.com

zümredir. Onlar, herhangi bir baskı ya da zorlama olmaksızın Hz. Peygamber'in getirdiği dini kabul edip, bir yandan yeni dinin vecibelerini uygulamaya çalışırken, diğer taraftan savaş ve barış gibi önemli hadiselerde yer almaktaydılar. Bu topluluk içerisinde bulunanların derecesi aynı değildi. Zira Mekke döneminde Müslüman olup işkence, zulüm, horlanma ve itilmelere maruz kalarak yurtlarını ve mallarını geride bırakarak göç eden muhacirin üstünlüğü bulunmaktaydı. Onlar, yaşadıkları tüm zorluklara rağmen Allah ve rasûlüne bağlılıklarını sürdürseler de bir kısmı kul olmanın verdiği eksiklikle hatalar yapmışlardı.

İşte ilk Müslümanlardan ve muhacirden olan, iki defa peygamberin elçiliğini yapan; ancak ciddi sayılabilecek hata yapanlardan birisi de Hâtıb b. Ebî Belte'a'dır. O, özellikle Mekke fethi sırasında müşriklere yazdığı mektupla dikkatleri üzerine çekmiştir. Çünkü yazdığı mektubun birçok yansıması vardı. Bu yüzden Hâtıb'ın (ra) hayatının tüm yönleriyle aydınlatılması gerektiğine inanıyoruz. Bu temenniyle Hâtıb'ın (ra) hayatını araştırmaya başladığımızda Arap dünyasında Mahmud Şit Hattâb'ın makalesiyle karşılaşmak güzel bir tevafuk oldu. Lakin bu araştırmacının değinmediği ve açıklanması gerekli olan bazı önemli meseleleri fark ettiğimizden dolayı onun hakkında yeni bir makale çalışmasının yapılması gerektiği fikri hasıl oldu. Dolayısıyla bu makalede Hâtıb'ın (ra) hayatı tüm detaylarıyla birlikte yeniden ele alınacaktır.

1. Doğumu ve Nesebi

Doğum tarihi her ne kadar kaynaklarda zikredilmese de, vefat ettiğinde (30/650 yılında) 65 yaşında olduğu bilindiğinden hicretten 35 yıl önce (m. 586-587 civarında) doğduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hâtıb (ra), Hz. Peygamber'den yaklaşık olarak 18 yaş küçüktür. Babası Ebû Belte'a künyesiyle meşhur olan Amr,¹ annesi ise ismini

¹ Ebu Muhammed Cemâlüddin Abdümelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî, 1. Baskı (Beyrût: Darû'l-Kitab 1410/1990), 2: 324; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Çâbe fi Ma'rifeti's-Sâhâbe*, thk. Muhammed Abdülmenâm el-Berî-Abdulfettah Ebû Senne, 1. Baskı (Beyrût: Darû'l-İlmiyye, trz.), 1, 659; Muhammed İbn

ve kabilesini tespit edemediğimiz bir hanımdır.² Sa‘lebe isminde bir erkek kardeşi olduğu ve onun da sahâbe tabakasında yer aldığı bilinmekle birlikte [şayet varsa dahi] ailenin diğer fertleri hakkında bilgiye ulaşmak mümkün olmadı.³ Ona verilen ismin manasına gelince, ismi Arapça “Ha-ta-be” (حطب) kelimesinden türemiş olup, odun toplayan, odun ticareti yapan, gece karanlığında odun toplayan kişi manalarına gelmektedir.⁴ Künyesi ise biraz ihtilaflıdır, zira ona Ebû Muhammed,⁵ Ebû Abdullah⁶ ve Ebû Abdurrahman⁷ künyeleri verildiğine dair muhtelif rivayetler bulunmaktadır.⁸

Köken itibariyle Arap olan Hâtıb’ın (ra) ait olduğu soy silsilesini belirlemek için Arap nesep âlimlerinin ortaya koyduğu soy tabakalarına müracaat etmek gerekir. Buna göre o, nesep katmanlarının en başında yer alan Adnânî ve Kahtânî

Seyyidünnâs, *Uyûnu’l-Eser fî Fünûni’l-Megâzî ve’s-Şemâil ve’s-Siyer*, thk. Muhyiddîn Mustû-Muhammed el-İd el-Hadrâvî, 1. Baskı (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1996), 2: 246.

² Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstî‘âb fî Ma‘rifeti’l-Aşhâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, 1. Baskı (Beyrût: Bicâvî, Dâru’l-Cil, 1412/1992), 1, 312.

³ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe*, 1, 461.

⁴ İbn Manzûr, “Hatabe”, *Lisânu’l-Arab*, (Beyrût: Dârus’s-Sadr, trz.), 1, 321-322; Serdar Mutçalı, *el-Mu‘cem-û Arabbiyyi’l-Hadîs*, (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 178.

⁵ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, 1. Baskı (Beyrût: Dâru’s-Sadr, 1985/1405), 3: 114; Ebî Muhammed Abdullah b. Müslîm İbn Kuteybe, *el-Meârîf*, thk. Servet Ukkâş, 1. Baskı (Kâhire: Dâru’l-Marife, 1981), 318; Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyad Zirikî, 1. Baskı (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1417/1996), 1, 202; Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yahya b. Mende, *Ma‘rifetü’s-Sahâbe*, thk. Âmir Hasan Sabri, 1. Baskı (Arabistan: Câmîatü’l-İmarât, 1426/2005), 1, 371; Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi’l-Mulûk ve’l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata- Mustafa Abdülkadir Ata, 1. Baskı (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1412/1992), 5: 9; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe*, 1, 659; Mahmud Şit Hattâb, “Es-Sâhibû’s-Sefîr Hâtıb b. Ebî Belte‘a el-Lahmî”, *Risâletü’l-Halîci’l-Arabî*, Riyad 3/9 (1983): 134.

⁶ İbn Abdilber, *el-İstî‘âb fî Ma‘rifeti’l-Aşhâb*, 1, 312; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe*, 1, 659; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte‘a*, 134; Şah Muînüddîn Ahmed Nedvî, *Asr-ı Saadet (Peygamberimiz’in Ashabı)*, çev: Ali Genceli, 1. Baskı (İstanbul: Doğan Ofset, 1984), 2: 223; Nebi Bozkurt, “Hâtıb b. Ebû Belte‘a”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 444.

⁷ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhi’l-Taberî*, 2. Baskı (Beyrût: Dâru’t-Turâs, 1387), 11, 675; Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Mende, *Fethü’l-Bâb fî’l-Künâ ve’l-Elkâb*, thk. Ebû Kuteybe, 1. Baskı (Riyâd: Mektebetü Kevser, 1417/1996), 460.

⁸ Arap örfüne göre bir kişi genellikle en büyük çocuğuyla künyelendirilir. Belki de onun lakapları ile çocuklarının lakapları karıştırıldı. Çünkü torunu Yahya’da Ebû Muhammed künyesiyle tanınırdı. Bkz. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *Meşâhîru ‘Ulemâ’i’l-Emsâr*, thk. Merzuk Ali İbrahim, (İskenderiyye: Dâru’l-Vefâ, 1411/1991), 139.

ayrımında Kahtânilere mensuptur.⁹ Sonrasında ise Kahtâniler içerisinde yer alan Ans,¹⁰ Mezhic¹¹ ve Lahm¹² kabilesinden birine ait olduğu rivayet edilse de Lahm kabilesinden olduğuna işaret eden rivayetler daha doğru kabul edilir.¹³ Lahm kabilesi içerisinde ise Benî Râşide batınındandır.¹⁴ Bu belirlemelerden sonra onun nesep silsilesi şöyledir: Hâtıb b. Ebû Belte‘a b. Amr b. Umeyr b. Seleme b. Sa‘b b. Sehl b. el-Atyek b. Sa‘d b. Raşide b. Ezeb b. Cezîle b. Lahmî.¹⁵

Hâtıb‘ın (ra) eş ve çocuklarının kimlerden ibaret olduğunu tespit etmek, mevcut bilgilerle biraz zordur. Çünkü onun kaç defa evlendiği ve hangi cariyelerle birlikte olduğunu aktaran veya dolaylı da olsa bu konuda bilgiler sunan rivayetler maalesef yoktur. Bize ulaşan rivayetler daha çok onun Mekke‘de ailesi olduğundan, hicret esnasında onları Mekke‘de bıraktığından ve onların yaşama hakkını güvenceye almak için müşriklere mektup yazdığından bahsederler; ancak hiçbir yerde kaç evlilik yaptığından ya da hangi eşlerinden hangi çocuklar olduğundan bahisler bulunmazlar. Benzer şekilde onun birlikte olduğu cariyeler ve bunlardan olan çocukların isimleri de açıkça zikredilmez. Sadece tefsir ve hadis kitaplarında bir

⁹ Ebû Yusuf Ya‘kub b. Süfyân el-Fesevî, *Kitabû Mağrife ve‘t-Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, 1. Baskı (Beyrût: Müessesetü Risâle, 1401/1981), 1: 411; Ebû Zür‘a Abdurrahmân b. Amr ed-Dımaşkî, *et-Târîh*, thk. Şükrullâh Nimetullah el-Kûcânî, 1. Baskı (Dımaşk: Mecmeu‘l-Lügâtü‘l-Arabiyye, trz.), 576.

¹⁰ Mukâtîl b. Süleyman b. Beşir el-Ezdî, *Tefsîrü Mukâtîl b. Süleyman*, 1. Baskı (Beyrût: Dâru İhyai‘t-Turâs, 1423), 4: 265.

¹¹ İbnü‘l-Esîr, *Üsdü‘l-Ğâbe*, 1, 659; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte‘a*, 133.

¹² İbn Kuteybe, *Maârif*, 317; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte‘a*, 133; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 223; Mustafa Fayda, “Kahtân”, *DİA*, (İstanbul TDV Yayınları, 2001), 24: 201-202. Onun Necm b. Adıyy kabilesine mensup olduğu da söylenir. Bu hususta bkz. Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 223.

¹³ Taberî, *Târîh*, 2: 644; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte‘a*, 132; Mehmet Ali Kıpçak, “Lahmîler”, *DİA*, (Ankara TDV Yayınları, 2003), 27: 54-55.

¹⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıdî, *Kitabü‘l- Meğâzi*, thk. Marsden Jones, 3. Baskı (Beyrût: Âlemü‘l-Kütüb, 1404/1984), 1, 154; İbn Sa‘d, 3: 114; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu‘l-İslâm ve Vefâyâtü‘l-Meşâhiri‘l-Âlam*, thk. Beşar Avvar Mağruf, 1. Baskı (Beyrût: Dâru‘l-Ğarbî‘l-İlmiyye, 2003), 2: 183; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte‘a*, 133.

¹⁵ İbn Hişam, 2: 324; İbn Kuteybe, *Maârif*, 317; Belâzurî, *Ensâb*, 1, 202; İbnü‘l-Esîr, *Üsdü‘l-Ğâbe*, 1, 659; Ebu‘l-Fidâ el-Hafız İbn Kesîr, *el-Bidâye ve‘n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Çev: Mehmet Keskin, 1. Baskı (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 7: 257; Ebü‘l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn. Hacer el-Askalanî, *el-İsâbe fi Temyizi‘s-Sahâbe*, thk. Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber, 1. Baskı (Kâhire: Mektebetü İbn Teymîyye, 1993/1414) 2: 192; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte‘a*, 133. İbn Hibban onun için farklı bir silsile zikreder: *Hâtıb b. Ebî Belte‘a* b. Erdeb b. Harmele. Bkz. Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân, *Meşâhîru ‘Ulemâ‘i‘l-Emşâr*, thk. Merzuk Ali İbrahim, 1. Baskı (İskenderiyye: Dâru‘l-Vefâ, 1411/1991), 42.

tane Ümmü Veled'i olduğundan bahsedilir; lakin bu kadından olan çocuk/çocukların kimler olduğu da belirtilmez.¹⁶

Eşlerindeki bu belirsizlik çocuklarını tespitine de yansımıştır. Ona verilen künyeler ve bu konudaki rivayetler bir araya getirildiğinde onun Abdurrahman, Abdullah, Muhammed ve Eymen adlarında dört tane oğlu olduğunu söylenebiliriz. Bu çocuklardan Ebû Yahya künyesiyle tanınan Abdurrahman,¹⁷ Hz. Peygamber'in sağlığında doğmasına rağmen Buhârî, Müslim ve İbn Sa'd onu *tabiîn* kategorisinden sayarlar. Hadis rivayetinde ise *sikâ* olarak kabul edilen Abdurrahman, hicrî 68'de vefat etmiştir.¹⁸ Onun iki oğlundan Yahya meşhur rivayetçiler arasında sayılırken,¹⁹ diğer oğlu Abdullah'ın ismi Harre günü öldürülenler arasında zikredilir.²⁰ Hâtıb'ın (ra) diğer oğlu Muhammed de *tabiîn* neslinden olup, Kâsım isminde bir oğlu vardı.²¹ Tartışmalı da olsa Eymen de evine ilk defa kapı yapan kişi olarak nitelendirilir.²²

Ailesi hakkında sınırlı bilgilerin yanında doğum yeri, çocukluk dönemi ve aldığı eğitimler hakkında da bilgi bulunamayan Hâtıb'ın (ra) Mekke'nin fethi esnasında müşriklere mektup yazmasından hareketle okuma-yazma bildiğini söyleyebiliriz. Yine o, İslâmiyet'ten önce şairliği, okçuluğu ve süvariliği ile tanınırdı.²³ Dolayısıyla usta bir okçu olması, ticaretle uğraşması ve bu sebeple yolculuklar yapması da belirli bir kültürel birikime sahip olduğunu gösterir.

2. Geçim Durumu ve Şemâili

Câhiliye döneminin sonlarına doğru Mekke ve Medine önemli ticarî merkezlerden birisi olduğundan sahâbelerinin büyük çoğunluğunun geçim kaynağı

¹⁶ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli âni'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, (Kâhire: Dâru'l-Hicr, 1422/2001), 3: 267.

¹⁷ İbn Sa'd, 5: 64; İbn Abdilber, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Aşhâb*, 2: 827.

¹⁸ İbn Sa'd, 5: 64; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *es-Sikât*, thk. Muhammed b. Muîdhan, (Beyrût: Dâiretü'l-Me'arifi'l-Osmânî, 1393/1973), 5: 76; İbn Abdilber, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Aşhâb*, 2: 827.

¹⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5: 523.

²⁰ İbn Sa'd, 5: 251.

²¹ İbn Mende, *Fethü'l-Bâb*, 24.

²² Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk el-Fâkihî, *Aşhâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsîh*, thk. Abümelik b. Abdullah Duheş, 1. Baskı (Beyrût: Dâru Hıdır, 1414), 3: 220; Kalkaşendî onun Hâtib b. Ebî Belta'a'nın kendisi olduğunu söyler. Bkz. Ebû'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşâ*, 1. Baskı (Beyrût: Dâru'l-Kitâbü'l-İlmiyye, trz), 1: 485.

²³ İbn Sa'd, 3: 114; Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 193; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 223; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 134.

ticaretti. Geçimini ticaretle temin edenlerden birisi de Hâtıb b. Ebî Belte‘a idi. Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla o gıda ve benzeri malları satan tüccardı.²⁴ Hatta Medine‘de kendisine ait bir aşçı dükkânının olduğu ve bu sayede ciddi bir servet edindiği de bilinmektedir.²⁵

Hâtıb‘ın (ra) Lahm kabilesini terk ederek Mekke‘ye gelişi ticaretle bağlantılı olmalıdır. Zira o, genç yaşta Mekke‘ye gelerek Kureyş kabilesinin batınlarından Esed b. Abdüluzzâ‘yla antlaşma (hilf)²⁶ yapmış ve buraya yerleşmişti.²⁷ Hatta onun ilk başlarda Benî Esed‘ten Amr b. Ümeyye b. el-Hâris b. Esed b. Abdüluzzâ,²⁸ bir müddet sonra ise aynı soydan Zübeyr b. Avvam b. Huveylîd b. Esed b. Abdüluzzâ ile hilf antlaşması yaptığına dair rivayetler bulunmaktadır.²⁹

Hâtıb‘ın (ra) Mekke‘ye gelişi yukarıdaki rivayetlerle yani onun mesleğiyle izah etmek daha doğru olsa da onun buraya gelişi kölelikle ilişkilendirilir. Nitekim İbn Kuteybe gibi tarihçiler onun Ubeydullah³⁰ b. Humeyd b. Zübeyr b. Hâris b. Esed b. Abdüluzzâ b. Kusay‘ın mevlası (azatlı kölesi) olduğunu iddia etmişlerdir.³¹ Rivayete göre o, Ubeydullah‘ın kölesiydi ve efendisi onu mükatebe akdi³² serbest bırakmıştı. Ubeydullah, Uhud Gazvesinde Hz. Ali tarafından kâfirlerin saflarında

²⁴ İbn Sa‘d, 3: 115; İbn Kuteybe, *Maârif*, 318; Zehebî, *Siyer*, 2: 43; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte‘a*, 147.

²⁵ Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 228.

²⁶ Bkz. Abdullah b. el-Mus‘âb ez-Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureyş*, 3. Baskı (Kâhire: Dâru‘l-Maârif, trz.), 205; İbn Hişam, 2: 147; Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, *et-Târîh*, 644; Ebû Cafer Muhammed b. Habîb İbn Habîb, *Kitâbü‘l-Muhabber*, thk. Elisa Lichtenstadter, 1. Baskı (Beyrût: yy, trz.) 76; İbn Mende, *Ma‘rifetü‘s-Sahâbe*, 1, 371; İbnü‘l-Esîr, *Üsdü‘l-Ğâbe*, 1, 659; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Esmâu‘s-Sâhabe*, 1. Baskı (Beyrût: Dâru‘l-Maârif, trz.), 1, 113; Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 192; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 223; Yusuf b. İbn Abdilber, *ed-Dürer fî İhtisâri‘l-Megâzî ve‘s-Siyer*, thk. Şevkî Dayf, 1. Baskı (Kâhire, yy, 1386/1966), 122.

²⁷ Nadir Özkuyumcu, “Hilf”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18, 29-30.

²⁸ İbn Sa‘d, 5: 64.

²⁹ İbn Hişam, 2: 323; İbn Kuteybe, *Maârif*, 317; el-Fesevî, *Kitabû Mağrife ve‘t-Târîh*, 1, 411; Belâzurî, *Ensâb*, 1, 354; İbnü‘l-Esîr, *Üsdü‘l-Ğâbe*, 1, 659; İbn Seyyidünnâs, 2: 246; W. Montgomery Watt, *Muhammad at Medina*, (Oxford: 1956), 112; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte‘a*, 134.

³⁰ Bazı kaynaklarda onun İsmi Abdullah olarak teleffuz edilse de doğrusunun Ubeydullah olduğu söylenir. Bkz. Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Mende, *Müstahrec min Kütübi‘n-Nâs li‘t-Tezkire ve‘l-Müstetraf min Ahvâli‘n-Nâs li‘l-Ma‘rife*, thk. Ammar Hasan Sabrî, 1. Baskı (Bahreyn Vizâretü‘l-Adl, trz.), 2: 52.

³¹ İbn Kuteybe, *Maârif*, 318; İbn Abdilber, *el-İstî‘âb*, 1, 312; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve‘n-Nihâye*, 3: 338; Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 192; Hafız Ali Rıza, *Esmâu Ashâb-ı Bedir*, 1. Baskı (Kastamonu: Vilayet Matbası, 1320), 32; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte‘a*, 134.

³² Efendi ile köle arasında yapılan bu antlaşmaya göre köle çalışarak kendi bedelini efendisine öder.

öldürülünce Hâtıb (ra), müktebe ücretini Mekke'nin fethedildiği gün onun kardeşine ödeyerek hür olmuştu.³³ Mahmud Şît Hattab, Hâtıb'ın (ra) cahiliye döneminde ticaretle meşgul olmasını, şiirleriyle tanınmasını, iyi ata binmesini, okçu olmasını ve hür bir şekilde hicret etmesini göz önüne alarak onun köle olmadığını düşünmektedir.³⁴

Şemâiline gelince, o güzel görünümlü, hafif sakallı, kambur (yaşlandığı dönemde kambur olmuş olabilir), biraz kısa boylu ve kalın parmaklı bir kimse olarak tarif edilir.³⁵ O, vefakâr, iyiliği sever ve saf kalpli bir zat olarak da bilinirdi.³⁶

3. Müslüman Oluşu ve Hicreti

İbn Hacer, Mekke döneminde Müslüman olduğu bilinen Hâtıb'ın (ra) ilk Müslümanlardan birisi olduğunu söyler.³⁷ İbn Hacer'in rivayetini dikkate alan Mahmud Şît Hattab ise onun ilk Müslümanlardan olduğunu kanıtlamaya çalışır. Ona göre ilk Müslümanlardan birisi olan Zübeyr b. Avvâm'ın Hâtıb'ı (ra) himaye etmesi ve bu arada Hâtıb (ra) ile hilf yapmış olması, Hâtıb'ın (ra) da ilk Müslümanlardan biri olmasını beraberinde getirmiştir.³⁸ Aslında Hattab'ın Mekke'den Medine'ye hicret ederken Abdullah b. Zübeyr ile gitmesini bu görüşü doğrular; ancak Zübeyr b. Avvâm iki defa Habeşis'tana hicret etmesine rağmen Hâtıb'ın (ra) hicret etmemesi izaha muhtaçtır.³⁹ Hattab, bu durumu Hâtıb'ın (ra) Mekke'de şerefli birisinin himayesine girerek hicrete tenezzül etmemesiyle açıklasa da bu iddianın ispatı zordur. Bununla birlikte İbn Hacer'in onu ilk Müslümanlardan saymasını

³³ İbn Kuteybe, *Maârif*, 318; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 134; Özkuyumcu, "Hilf", *DİA*, 18, 29-30. İbn Kuteybe Ubeydullah'ın Bedir gazvesinde öldürüldüğünü söylese de o gerçekte Uhud günü şehit edilmiştir. Bkz. Abdurrahmân b. Abdillâh es-Süheylî, *Ravdû'l-Unûf fî Tefsîri's-Sîreti'n-Nebevî li İbn Hişâm*, thk. Abdurrahman el-Vekîl, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, trz.), 6: 81.

³⁴ Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 134.

³⁵ İbn Sa'd, 3: 114; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru Alâmu'n-Nübelâ*, 1. Baskı (Beyrût: Müesssetü Risâle, 1401/1981), 2: 43; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 228; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 147.

³⁶ İbn Kuteybe, *Maârif*, 318; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 227; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 147.

³⁷ Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn. Hacer el-Askalanî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, 1. Baskı (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994/1415), 2: 155.

³⁸ Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 135.

³⁹ Belâzurî, *Ensâb*, 1, 202.

Mekke döneminde Müslüman olanların ilk ve öncü kabul edilmesi gibi genel bir değerlendirme olarak kabul edebiliriz.

Mekke döneminin zorluklarına katlanan Hâtıb (ra), Zübeyr b. Avvâm ile Medine'ye hicret etmeye karar verdiğinden⁴⁰ Hz. Peygamber'den sonra Medîne'ye ulaşmak durumunda kaldı. Çünkü Zübeyr b. Avvâm'ın, ticaret için Şâm'a gittiğinden onun dönüşünü bekledi ve bu yüzden hicret etmekte geç kaldı. Nitekim Zübeyr, Şâm dönüşünde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Peygamber ile karşılaşmış ve onlara hediyeler ikram etmişti. Onlardan ayrılıp Mekke'ye geldiğinde ise hicret yolculuğuna başlamış ve yanına annesi Safiye b. Abdulmuttalib ile halîfi Hâtıb'ı (ra) ve onun azadlısı Sa'd b. Havlî'yi alarak Medine'ye ulaşmıştı. Medine'ye ulaştıklarında el- Münzir b. Muhammed b. Ukbe'nin evinde konuk oldukları bilinmektedir.⁴¹

Hicretten beş veya altı ay sonra Müslümanların arasındaki kardeşlik bağı güçlendirmek amacıyla kardeşlik (Muâhât) tesis edildiğinde,⁴² Hâtıb (ra) da bu işten fazlasıyla nasibini aldı. İbn Sa'd'a göre Ruhayle b. Hâlid ile⁴³ İbn Hişâm ve Vâkîdî'ye göre ise Evs Kabilesinin Benî Amr b. Avfoğulları'ndan Üveyym b. Sâide ile kardeş kılındı.⁴⁴ İbnü'l-Cevzî ise ilk iki ismi saydıktan sonra üçüncü kişi olarak Ka'b b. Mâlik'i de katmaktadır.⁴⁵ Bu durumu değerlendiren Mahmud Şit Hattâb, ikinci

⁴⁰ Belâzurî, *Ensâb*, 1, 202; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 135.

⁴¹ İbn Sa'd, 3: 114; Belâzurî, *Ensâb*, 1, 202; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 2: 428; Watt, *Muhammad at Medina*, 112; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 223; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 135.

⁴² M. Asım Köksal, "Müslümanlar Arasında Kardeşlik Kurulması", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 8/84-85 (1969): 159-165; Saffet Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleştirme (Muâhât) Projesinin Günümüz Bireysel ve Toplumsal Hayatı Açısından Önemi Ve Analizi", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 4/43 (2007): 59-82; Mustafa Arslan, "İlk Müslüman Toplumun Oluşumu ve Hz. Muhammed (sav): Kardeşleştirme Örnek Olayı Üzerine Tarihsel Bir Din Sosyolojisi İncelemesi (III)", *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, 25 (2012): 120-134.

⁴³ İbn Sa'd, 3: 114; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 72; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 223; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 135.

⁴⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîdî, *er-Ridde ma'a Nebezeti min Futûhu'l-İrâk*, thk. Yahyâ el-Becûrî, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1410/1990), 34; İbn Hişâm, 2: 147; İbn Abdilber, *Dürer*, 99; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 4: 304; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 3: 338; Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Tarihü İbn Haldun*, thk. Halil Şahhade -Süheyl Zekkâr, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1421/2000), 2: 424; Mehmet Efendioğlu, "Uveyym b. Sâide", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 240.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3: 72.

rivayetin daha doğru olduğunu söylese de⁴⁶ muâhâta katılan bazı kimselerin üç kişiye kadar kardeş kılındığı dikkate aldığımızda onun üç kişiyle kardeş kılınmasının mümkün olabileceğini söyleyebiliriz.

4. Katıldığı Savaş ve Antlaşmalar

Hz. Peygamber'in Medîne'ye hicretlerinden bir süre sonra cihada izin verilmesiyle sahâbe için yeni bir süreç de başlamış oldu. Düzenlenen gazve ve seriyelerle sahâbenin İslâm'a olan bağlılıklarının sınanmalarının vakti gelmişti. Bu imtihanda Allah ve Rasûlüne olan bağlılığını yineleyenlerden birisi de Hâtıb (ra)'tı. Onun katıldığı savaş ve antlaşmaları altı başlık altında inceleyebiliriz:

4.1. Bedir Gazvesi

İnsanlık tarihinde ilk defa icra edilen faaliyetler her zaman kıymetli olmuştur. Bundan dolayı İslâm Tarihi'nde de ilklere yer verilerek *Evâil* diye adlandırılan bir araştırma sahası oluşturulmuştur. Bu alanda önemli görülerek ilkler arasında zikredilen hadiselerden birisi de Bedir Gazvesi'dir.⁴⁷ Çünkü o, Müslümanlar ile müşrikler arasındaki ilk çarpışmadır. Bu yüzden Bedir'e katılan yaklaşık 313 sahâbe İslâm Tarihinde *Ehl-i Bedir* veya *Ashâb-ı Bedîr* şeklinde ayrı bir tasnife tabi tutulmuştur. Onların bu savaşta fedârlıkları Allah (cc) tarafından övülürken, Hz. Peygamber tarafından da onlar "*Bedir ya da Hudeybiye'de bulunanlar, asla ateşe girmeyecektir.*"⁴⁸ şeklinde müjdelenmişlerdir.⁴⁹ Bu faziletlerinden dolayı İslâm Târîhi müellifleri onlara ayrı bir önem vererek haklarında müstakil eserler yazmaya gayret sarfetmişlerdir.⁵⁰ Şairler şiirlerini, edebiyatçılar methiyelerini ardı ardına sıralamış ve

⁴⁶ Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte 'a*, 135.

⁴⁷ Ebû Abdullah el-Esedî el-Kureyşî Urve b. Zübeyr, *Meğâzi*, thk. Mustafa Azâmî, 1. Baskı (Riyad: Mektebet't-Terbiyyetü'l-Arab, 1981), 131-135; Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî eş-Şamî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîret-i Hayrî'l-İbâd*, thk. Mustafa Abdulvahid, (Kâhire: yy, 1990/1410), 4: 31.

⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 3: 493.

⁴⁹ Buhârî, *Meğâzi*, 9.

⁵⁰ Abdullatif b. eş-Şeyh Ahmed el-Bukâî, *Ehlü Bedir*, 1. Baskı (Beyrût: Dâru Lübnan, 1409/1989), 60; Seyyîd b. Hüseyin Afânî, *Envârü'l-Fecr fî fadâilî Ehl-i Bedr*, 1. Baskı (Cidde: Dâru Mâcid, 1428/2006), 2: 383; Halil el-Girîdî, *Ashâb-Bedir*, 1. Baskı (İstanbul: Buhara Yayınları, 2008), 38.

hatta Ramazan ayının 17. gecesinin Bedir günü olarak kutlanması dahi teklif edilmiştir.⁵¹

Bedir'e katılarak ilklerden olma şerefine nail olanlardan birisi de Hâtıb b. Ebî Belte'a dır.⁵² O, bu savaşa tek başına katılmamış olup, onun halîfi Zübeyr b. Avvâm, azadlı kölesi Sa'd b. Havlî ve başka bir kölesiyle savaşta yer almıştır.⁵³ Bedir gazvesinde onun üstlendiği rol ve görevler ayrıntılı bir şekilde belirtilmese de uzman olduğu okçuluk vazifesiyle görevlendirilmiş olması muhtemeldir. Yine bu savaşta Benî Esed b. Abduluzza'dan birisini esir aldığı da rivayet edilmekle birlikte esir aldığı kişinin kimliği noktasında ihtilaf bulunmaktadır. Vakıdî, esir alınan kişinin Hâris b. Âid b. Esed,⁵⁴ Belâzurî ise Hüveyris b. Abbad b. İbn Esed olduğunu iddia ederler.⁵⁵ Bu iki rivayetin detayına inildiğinde hangi ismin esir alındığına dair ipuçları elde edilebilir. Nitekim Bedir Gazvesinde esir alınan müşrikleri kabilelerine göre zikreden Vakıdî, Benî Esed kabilesine ait 3 kişinin ismini verir ve bunlardan birisi de Hâris'tir. Hatta o, Hâris'in 4 bin dirhem fidye karşılığında Osman b. Ebî Hûbeyşe tarafından kurtarıldığından da bahseder.⁵⁶ Hüveyris ismini veren Belâzurî ise bu kişi ile Osman b. Hüveyris arasında bir bağlantı kurmaya çalışır. Fakat Osman, Hristiyan olup, Rum imparatorunun yanına gittiği ve İslamiyet'ten önce öldüğü bilindiğinden onun rivayeti problemlili gözükmektedir.⁵⁷ Bu sebeple birinci rivayet daha makul olduğunu söyleyebiliriz.

4.2. Uhud Gazvesi

Hicretin 3. yılında 3 bin kişilik Mekke ordusunun Müslümanların üzerine geldiği haberini alan Hz. Peygamber, ashabıyla istişare ederek sefer hazırlıklarını başlattı. Müşrik ordusunun Uhud Dağı'nın ön tarafına yerleştiklerini görünce, o da

⁵¹ Muhammed Ali Kutup, *Peygamberimizin Savaşları*, çev: Nedim Yılmaz, 1. Baskı (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1986), 16-17.

⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3: 130.

⁵³ İbn Hişam, 2: 323; Vakıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 1: 105; İbn Sa'd, 3: 50; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 276; İbn Kuteybe, *Maârif*, 318; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 3: 476; Zehebî, *Esmâu's-Sâhabe*, 1: 114; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 276.

⁵⁴ Vakıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 1: 140.

⁵⁵ Belâzurî, *Ensâb*, 1: 302.

⁵⁶ Vakıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 1: 140.

⁵⁷ Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 136.

İslâm ordusunu uygun bir konuma yerleştirdi.⁵⁸ İslâm ordusunun arka taraftan herhangi bir saldırıya maruz kalmaması için de *Ayneyn Tepesine* Abdullah b. Cübeyr komutasında 50 okçu görevlendirdi.⁵⁹ Bu okçulardan birisi de Hâtıb b. Ebî Belte‘a idi.⁶⁰ Hz. Peygamber okçulara: “*Ne şartta olursa olsun burayı asla terk etmeyin. Hatta bizlerin cesetlerini akbabaların parçaladığını görseniz dahi ayrılmayın.*” tenbihinde bulundu ve savaşın kaderini onlara emanet etti.⁶¹

Savaşın başlamasından kısa bir süre sonra bozguna uğrayan Mekke ordusunun kaçtıklarını gören okçular “*Savaş bizim lehimize sonuçlandı.*” diyerek ganimetten pay almak üzere yerlerini terk etmeye başladılar. Abdullah b. Cübeyr’in ikazına rağmen 50 okçudan yaklaşık 40 tanesi yerinden ayrılarak savaş meydanına indi.⁶² Okçuların durumları Kur’an-ı Kerîm’de şöyle tasvir edilir: “*Sizden kiminiz dünyayı istiyordu (ganimete koştu), kiminiz ahireti istiyordu (onlar şehit olana kadar yerlerinde kaldı). Sonra sizi imtihan etmek için, sizi onlardan geri çevirdi (mağlup olup geri döndünüz) ve andolsun ki, (buna rağmen) sizi affetti.*”⁶³ Bu ayrılışın ardından Abdullah ve yanında sabit kalanlar şehit edildiler. Hâtıb (ra) ise savaş meydanına inenler arasındaydı. Hâtıb’ın (ra) savaş meydanına inmesi belki Uhud’un kaybedilmesine sebep oldu; ancak ileride daha hayırlı hizmetler yapması için de bir fırsatın kapısını araladı. Yerini terkeden okçuların durumu hakkında görüş bildiren Cübbaâî bu durumun hayırlı olan kısmını şöyle ifade eder: “*Eğer onlar yerlerini terk edenler de*

⁵⁸ İbn Hişam, 3: 28; Esîr, *Kâmil*, 2: 129.

⁵⁹ İbn Sa‘d, 2: 39; Mehmet Azimli, “Uhud Savaşı Etrafında Bazı Mülâhazalar”, *Hikmet Yurdu*, 3/5 (Ocak-Haziran 2010): 13; Edward Sell, *Battle of Badr and Uhud*, (London: yy, 1909), 52; Fatih Erkoçoğlu, “Medine Coğrafyası ve Uhud Savaşı Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 (2011), 319-350.

⁶⁰ İbn Hişam, 3: 77; Vâkıdî, *Kitabü’l- Meğâzi*, 1: 243; İbn Sa‘d, 3: 114; Belâzurî, *Ensâb*, 1: 323; Zehebî, *Siyer*, 2: 43.

⁶¹ İbn Sa‘d, 2: 39; Esîr, *Kâmil*, 2: 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 4: 47; Elşad Mahmudov, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz Peygamber’in Savaşları*, 1. Baskı (İstanbul: İSAM yayınları, 2010), 117-118.

⁶² Dîmeşkî, 4: 219; Sell, *Battle of Badr and Uhud*, 52; Mustafa Fayda, “Abdullah b. Cübeyr”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 93.

⁶³ Ali İmran, 3/152.

orada kalsalardı belki faydasız yere öldürüleceklerdi. Bu sebeple yerlerinden ayrılmaları caizdir"⁶⁴

Okçuların yerini terk etmesiyle savaşın kaderi bir anda değişti. Müslümanların kazanmak üzere oldukları zafer hezimete dönüştü. Bu yenilgi Hz. Peygamber'in de yaralanmasına neden oldu. Alt azı dişi kırıldı, dudağı yarıldı, gözünün önünde ve alnında saçının başladığı yere kadar yara aldı.⁶⁵ O, yaralarını temizlemek için yüzünü yıkadığı esnada Hâtıb (ra): "*Bunu kim yaptı?*" diye sordu. Hz. Peygamber Utbe b. Ebî Vakkas'ın adını verdiğinde Hâtıb (ra), Utbe'nin nerede olduğunu sordu. Onu bulup başını kestikten sonra kesik başını Hz. Peygamber'e getirdi. Hz. Peygamber onun bu hareketini takdir ederek iki defa "*Allah senden razı olsun.*" dedi.⁶⁶

Hâtıb'ın (ra) Hz. Peygamber'in intikamını almasının yanında Uhud'ta ayrı bir etkisi daha vardır. Zira onun hem azadlı kölesi hem de arkadaşı olan Sa'd b. Havlî bu savaşa katılmış ve şehit edilmişti.⁶⁷

4.3. Hendek ve Benî Mustalîk Gazvesi

Uhud Gazvesinin ardından müşriklerin farklı kabilelerin katılımıyla oluşturdukları Ahzab ordusunun Medîne'ye yürüdüğü haberi Hz. Peygamber'e ulaşınca onları durdurmak adına Medîne'de hendekler kazıldı. Bu sıralarda Müslüman ordusu içerisinde yer alan ve hendek kazan askerlerden birisi de Hâtıb (ra)'tı.⁶⁸ Kazılan hendekler neticesinde savunma savaşına dönüşen bu gazvede fiilî çatışmalar az olduğundan Hâtıb'ın (ra) buradaki rolünü tespit etmek zordur.

Hendek'ten sonra cereyan eden Benî Mustalik Gazvesine de katılan Hâtıb'ın (ra) yararlılık gösterdiğine işaret eden rivayetler bulunmaktadır. Nitekim sefer sırasında İslâm ordusu susuz kalınca Hz. Peygamber Hâtıb'a (ra) kuyu kazmasını

⁶⁴ Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, çev: Suat Yıldırım ve ark., 1. Baskı (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 7: 118.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 2: 131.

⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, 2: 44; Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, *Şerhu'z-Zerkanî âlâ Mevâhibî'l-Lediünniye*, 1. Baskı (Beyrût: Dâru Kitabu'l-İlmiyye, 1417/1996), 2: 423-424.

⁶⁷ İbn Kuteybe, *Maârif*, 318; Belâzurî, *Ensâb*, 1: 328; Cüneyt Eren-Halit Erboğa, *Şühedâ-i Uhud*, 1. Baskı (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 117.

⁶⁸ İbn Sa'd, 3: 114; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 223; Afânî, 2: 384.

emretmiş, o da kuyuyu kazmış ve onun kazdığı kuyu ile bütün ordu susuzluğunu gidermişti.⁶⁹

4.4. Hudeybiye Antlaşması

Hudeybiye Antlaşmasından önce yapılan Rıdvân Bey'atı'nda yer alanlardan birisi Hâtıb (ra) idi. Onun bey'atının önemini anlamak için Hudeybiye'nin nasıl gerçekleştiğine kısaca bakmak faydalı olacaktır. Hz Peygamber birgün rüyasında ashabıyla birlikte Mekke'ye girdiğini, Kâbe'nin anahtarını teslim alarak vakfe yaptığını gördü. Bu rüya üzerine Hz Peygamber yaklaşık 1400 kişilik bir grupla silahsız bir şekilde yola çıktı.⁷⁰ Umre maksadıyla yola çıktıkları için yanlarına silah almadılar. Yolda ihrama girdiler ve kurban etmek üzere yanlarına develer aldılar. Mekke yakınlarına gelince Hz. Peygamber Müşriklere elçi gönderdi. Aslında Hudeybiye elçi trafiğinin en çok kullanıldığı bir arenaydı. İlk önce Hırâş b. Ümeyye el-Kâ'bî el-Huzâî Mekke'ye gönderdi. Fakat müşrikler onun devesinin ayaklarını keserek geri yolladılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber Hz. Osman'ı gönderdi. Hz. Osman, Ebân b. Said'in koruması altında Mekke'ye girdi ve orada 3 gün kaldı.⁷¹

Hz. Osman'ın gelişinin gecikmesi huzursuzluk yarattı. Tam da bu sırada Hz. Peygamber'e onun öldürüldüğü bilgisi ulaştı.⁷² Hz. Osman'ın öldürüldüğü söylentisi yayılınca Hz. Peygamber ashabını topladı: *"Kureyş kavmi ile çarpışmadan ayrılmayacağız."* dedi. Sonra bir ağacın altına gelerek: *"Allah bana sizden biat almamı emretti."* dedi. Orda bulunan sahâbenin tamamı biat etti.⁷³ Hudeybiye'de Hz. Peygamber'e ilk biat eden Sinan b. Ebî Sinan idi. Daha sonra orada bulunalar biat ettiler. Bunlar içerisinde Hâtıb (ra) da vardı.⁷⁴ Hz. Peygamber onlara: *"Sizler yeryüzü halkının en hayırlılarısınız."* Yine: *"Ağaç altında biat edenler cehennem görmeyecektir."*

⁶⁹ Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 425; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 137.

⁷⁰ İbn Hişam, 3: 255; Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 571; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 293; Şami, 5: 57; Hafız Muhammed el-Hakîmî, *Merviyât Gazâvatü Hudeybiye*, 1. Baskı (Riyad: Dâru İbn Kayyîm, 1411/1990), 35.

⁷¹ Hakîmî, 124.

⁷² Dimeşkî, 5: 78.

⁷³ Muhammed b. Afî el-Bâcûrî el-Hudarî, *Nuru'l-Yakîn fî Sîreti Seyyidi'l-Mürselîn*, (Mısır, yy, 1315), 259; Hakîmî, 139-151.

⁷⁴ Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 603; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 137.

dedi.⁷⁵ Bu iltifatların benzerine Bedir’de mazhar olan Hâtıb (ra), Hudeybiye ile İslâm dini nezdindeki yerini sağlamlaştırdı.

Hz. Peygamber, Hudeybiye’de on kişiye ailelerini görmeleri için Mekke’ye girmelerine müsaade etmişti. Bu kimselerin Hz. Osman’ın velayeti altında girdiği söylendiği gibi gizlice girdikleri de söylenir. Bunlardan birisi de Hâtıb (ra) idi.⁷⁶⁷⁷

4.5. Mekke’nin Fethi

Hâtıb b. Ebî Belte‘a’nın İslâm tarihindeki en önemli rolü hiç şüphesiz Mekke’nin fethi sırasındadır. Çünkü o, gizli tutulan bu savaşı müşriklere bildirmesiyle dikkatleri üzerine çekmişti. Dolayısıyla onun buradaki rolünü tam olarak anlamak için İslâm ordusunu Mekke’nin fethine sürükleyen sebeplerden başlamak gerekir. Hudeybiye anlaşmasıyla sağlanan sulhün üzerinden henüz yirmi iki ay geçmişti ki, müşriklerin desteklediği Benî Bekirîler, Müslümanların antlaşması olan Huzâalılara saldırdı.⁷⁸ Gece vakti verilen baskında Huzâa’dan yirmi kişiden fazla insan öldürülünce⁷⁹ Huzâa kabilesinden Amr b. Sâlim beraberine aldığı kırk atlı grupla birlikte Medîne’ye gelerek durumu Hz. Peygamber’e arz etti. Hz. Peygamber, yaşanan hâdiseye çok üzüldü ve “Eğer Benî Ka’b’a yardım etmezsem yardım görmeyeyim.” demekten kendini alamadı.⁸⁰ Fakat hemen savaşa karar vermeyip, önce Mekke’ye bir elçi yolladı.⁸¹

Mekke’ye giden elçi bir netice elde edemeyine Hz. Peygamber, savaş için gerekli çalışmaları başlattı. Hazırlıkları başlatılan bu savaş, Mekke müşrikleri üzerine

⁷⁵ Müslim, *Fedâiü’s-Sahâbe*, 163.

⁷⁶ Mekke’ye gizlice girenler: Kürz b Câbir e-Fihri, Abdullah b. Süheyl b Amr b. Abdışems, Abdullah b. Hûzafe es-Sehmî, Ebû’r-Rûm b. Umeyye el-Abderî, Ayyâş b. Ebî Rabi’a, Hişam b. Âs b. Vâil, Abdi Şems Kabilesinde Ebû Hatim b. Amr, Umeyr b. Vehb el-Cümhî, Abdullah b. Ebî Ümeyye idi. Bu hususta bkz. Dimeşkî, 5: 78.

⁷⁷ Dimeşkî, 5: 77-78.

⁷⁸ Ünal Kılıç, *Psikolojik Taktik Ölümsüz Zafer Mekke’nin Fethi*, 1. Baskı (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2009), 39.

⁷⁹ İbn Sa’d, 2: 134; Ahmed b. Abû Yakub el-Ya’kûbî, *Târihu’l-Yakûbî*, thk. Abülminir Mühenna, (Beyrût: yy, 1413/1993), 2: 38; Şamî, 5: 305; Süleyman b. Mûsa el-Kelâî el-Endülüsî, *el-İktifâ bâma Tedâmmenehü min Meğâzi Resûlallah ve Selâsete’l-Hûlefâ*, thk. Kemaleddîn İzzettin Ali, 1. Baskı (Beyrût: yy, 1997), 2: 215; Ebu Hasan Ali en-Nedvî, *Rahmet Peygamberi*, çev: Abdulkerim Özaydın, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 291; Kılıç, 41.

⁸⁰ İbn Sa’d, 2: 134; Kılıç, 45.

⁸¹ Kılıç, 47.

yapılacak olan ilk taarruz hamlesiydi. Hz. Peygamber ise kutsal Kâbe'nin bulunduğu bir şehirde kan dökmek istemiyordu. Bu sebeple savaşın istikameti gizli tutulmalıydı ve bu yüzden muhariplere bir açıklama yapılmadan hazırlanmaları emredildi. Öyle ki, ordunun istikametini merak eden Hz. Âişe'nin soruları dahi cevapsız kaldı. Hz. Âişe gibi babası Hz. Ebû Bekir de seferin istikametinden habersizdi. Bilgi almak için kızına "Kızım, Rasûlullah hazırlık yapmanızı mı istedi?" diye sorduğunda Hz. Âişe: "Evet, sen de hazırlan dedi." cevabını verdi. Hz. Ebû Bekir "Acaba hedefin neresi olduğunu biliyor musun?" diye sorduğunda Hz. Âişe sadece "Vallahî bilmiyorum." diyebilirdi.⁸²

Hz. Peygamber, savaş için hazırlıkların yapıldığı ilk zamanlarda sefer hakkında kimseye bilgi vermedi. Fakat bir müddet sonra kendisine yakın kimselerle durumu açtı.⁸³ Nitekim bu sıralarda Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'e seferin istikametini sorduğunda "Kureyş üzerine" cevabını almayı başardı. Bundan sonra Hz. Peygamber çevresinde bulunan az bir grupla savaşın istişaresini yaptı ve istişare heyetindeki üyelerden birisi de Hâtıb b. Ebî Belte'a idi.⁸⁴ Çünkü o, Hz. Peygamber'in güvendiği kimselerdendi.⁸⁵ Hz. Peygamber, istişare ettiği bu kişilere sefer hazırlıklarını gizli tutmalarını sıkı sıkıya tembih ettiği gibi her ihtimale karşı önlemlerini de aldı. Öncelikle Medine civarına gözcüler yerleştirerek giriş çıkışı kontrol altında tuttu. Bu çalışmalar ile birlikte dua etmeyi de ihmal etmedi ve son zamanlarda: "Allah'ım onların (Mekkelilerin) gözlerini kör et. Beni aniden bulsunlar."⁸⁶ veya "Allah'ım şehirlerine varıncaya kadar Kureyş'e hiçbir casus ve haberci ulaştırma" şeklinde niyazlarda bulundu.⁸⁷

⁸² Mahmud Şit, Hattâb, *Komutan Peygamber*, çev: Ahmet Ağırakça, 1. Baskı (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1988), 225.

⁸³ Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 796; Martin Lings, *Muhammed: His Life Based On The Earliest Sources*, 292.

⁸⁴ Taberî, *Târîh*, 3: 48; Kâdî İyâz, *Şifâ-i Şerif Şerhi*, çev: Mehmet Yaşar Kandemir, (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2012), 2: 187; Zeynü'd-Dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdü'l-Lâtîfî'ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh Tercemesi*, çev: Kamil Miras, 1. Baskı (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1978), 11: 197.

⁸⁵ William Muir, *The Life of Mahomed*, (London: 1861), 113.

⁸⁶ İbn Sa'd, 2: 134; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3: 324.

⁸⁷ Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 796; Ya'kûbî, 2: 38; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 2: 205.

Şu hususu belirtmek gerekir ki, Huzâalıların öldürülmesi Medine'nin gündemine oturmuş ve toplumun öncelikli konulardan birisi olmuştu. Hz. Peygamber sefer için hazırlıklar yapması hedefte Mekke'nin olğunu akla getirmekteydi. Ancak o, seferin hedefini açıklamadığı gibi hedef şaşırtmak için bazı taktikler de uyguladı. Tabi bu arada anlaşmaya riayet etmeyen Mekke müşrikleri Hz. Peygamber'den misli bir hareket bekliyordular. Fakat onlar da bunun yerini ve zamanını bilmiyorlardı. İşte böyle bir ortamda Hâtıb b. Ebî Belte'a Mekke müşriklerine şöyle bir mektup yazdı:⁸⁸

"Hatıb b. Ebî Belte'a'dan Mekkeli falan falana... Rasulûllah gece karanlığı gibi bir ordu ile üzerinize gelmektedir. Tıpkı sel gibi akıp gelmektedir. Allah'a yemin ederim ki, o yalnız başına üzerinize gelecek olursa Allah size karşı ona yardım edecektir. Çünkü Allah, ona vaad ettiği şeyi gerçekleştirecektir."⁸⁹

Mektubun orijinal metni elimizde olmadığından mektubun içeriği hakkında farklı iddialar da ortaya atılmıştır. Nitekim İbn Sellâm'ın tefsirinde bu mektubun şöyle olduğunu rivayet edilmiştir: "*Kuşkusuz Muhammed ordusuyla harekete geçti. Ya size ya da başkasına karşıdır. Ona göre tedbirinizi alın.*"⁹⁰ İbn Ukbe ise mektupta şu ibarelerin de olduğunu söyler: "*Kuşkusuz Allah Rasûlü savaş ilanı yapmıştır. Sizden başkasına yöneleceğini sanmıyorum. Ben bu mektubumla size yardımım dokunsun istedim.*"⁹¹ Bu mektupların muhatapları ise Mekke müşrikleriydi. Özellikle Saffan b. Ümmeyye, İkrime b. Ebî Cehil ve Süheyl b. Amr'dı.⁹²

Mektup olayında merak edilen ilk soru Hâtıb'ın (ra) zamanlamasıdır. Çünkü Müşrikler ile yapılan diğer savaşlarda böyle bir işe girişmemişken şimdi niçin bu işe karışmıştı? Daha açık bir ifadeyle önceki muharebelerde neden casusluk yapmamıştı da burada böyle bir hareket etmişti? Bu sorunun cevabı Müslümanların içinde bulunduğu durumla izah etmek mümkündür. Çünkü Müslümanlar daha önceleri

⁸⁸ Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 797; Taberî, *Târîh*, 3: 48; İbn Abdilber, *Dürer*, 226; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 3: 325; Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 193; Rıza, 33; Muir, 113; Watt, *Muhammad at Medina*, 112; Bukâî, 60.

⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 477; Dimeşkî, 5: 252; Bukâî, 60.

⁹⁰ Dimeşkî, 5: 252.

⁹¹ Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2, 798; Dimeşkî, 5: 252; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 138.

⁹² Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 798; Belâzurî, *Ensâb*, 1: 354; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 138.

müşriklere karşı savunmaydılar ve bundan önce savaşların kararı bizzat müşriklere verilmekteydi. Dolayısıyla Bedir, Uhud ve Hendek'te istihbarî bilgi Mekkeliler için çok önemi yoktu. Mekke'nin fethinde ise durumlar değişmişti. Zira fetih kararı Hz. Peygamber tarafından alınmıştı ve müşriklere bundan haberdar değillerdi.

Hâtıb (ra), mektubu yazdıktan sonra Mekke'ye götürmesi için o günlerde Medîne'ye gelmiş olan bir cariyeyle teslim etti.⁹³ Bu kadının kimliği hakkında farklı iddialar bulunmaktadır. İbn İshak ve Vakıdî onun Müzeyne kabilesinden Kenûd olduğunu söylerler.⁹⁴ Yine İbn İshak'ın başka rivayetçilerden edindiği bilgiye göre o Muttaliboğullarının azadlı cariyesi Sâre'dir.⁹⁵ Ya'kûbî gibi bazı tarihçiler ise bu kişinin Sâre olduğunu söyler ve onun Ebû Leheb'in kölesi olduğunu iddia ederler.⁹⁶ İbn İshak'taki rivayeti değerlendirecek olursak, sadece Muhammed b. Ca'fer'in onun Kenûd olduğunu bildirmesine karşılık diğer rivayetçilerin Sâre üzerinde ittifak kılmaları bu kadının Sâre olma ihtimalini artırmaktadır. Ayrıca tam bu sıralarda Sâre'nin Hz. Peygamber'in yanına gelerek onunla görüşmesi, tekrar Mekke'ye dönmesi bu olayın failinin Sâre olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Gerçekte Sâre, Amr b. Haşim b. Abdulmuttalib b. Abdulmenaf'ın kölesiydi.⁹⁷ O, ağıtlı türküler söyleyen bir şarkıcı (Muğanni) olup, Mekke'de iken Hz. Peygamber'e eziyet eder ve Müslümanlar aleyhine şarkılar söylerdi.⁹⁸ Mekke'nin fethi öncesinde maddi sıkıntılarını gidermek için Medine'ye Hz. Peygamber'in yanına gelmişti.⁹⁹ Hz. Peygamber ile aralarında şöyle bir diyalog geçmişti. Hz. Peygamber ona: "Müslüman

⁹³ Taberî, *Târîh*, 3: 48.

⁹⁴ Vâkıdî, 2: 798; Belâzurî, *Ensâb*, 1: 354; Taberî, *Târîh*, 3: 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 476; Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve ve Mağrifeti Ahvali Sâhibe's-Şerîyye*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988/1408), 5: 16; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 138. Vâkıdî Benî Müzeyne'den Sâre isminde birisi olduğundan bahseder. Acaba Kenud'un takma adı Sâre miydi? Sorusu akıllara gelmektedir. Bu hususta bkz. Vâkıdî, *Kitabü'l-Meğâzi*, 2: 790

⁹⁵ İbn İshak, 2: 520; İbn Hişam, 4: 39; Taberî, *Târîh*, 3: 48; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî, *Kitabü'l-Ahkâmu's-Sultanîyye ve'l-Vilayâti't-Diniyye*, thk. Muhammed Mübarek el-Bağdadî, (Kuveyt: Mektebetü Dâru İbn Kuteybe, 1409/1989), 100; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 476; Dimeşkî, 5: 252; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 225.

⁹⁶ Ya'kûbî, 2: 38.

⁹⁷ İbn Sa'd, 2: 136; Belâzurî, *Ensâb*, 1: 354; Beyhakî, 3: 152; Bedreddin Ebî Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-Ğârî Şerhî Sahihî'l-Buhârî*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, trz), 19: 229.

⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 500.

⁹⁹ Belâzurî, *Ensâb*, 1: 360-361.

olarak mı geldin?" diye sorduğunda o: "Hayır" dedi. "Peki, muhacir olarak mı geldin?" diye sorunca o yine: "Hayır" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Seni buraya getiren sebep nedir?" dediğinde Sâre: "Efendilerim Bedir gününde öldüler, yani öldürüldüler. Böylece ben ihtiyaç içinde kaldım. Bana yardım ediniz borç içindeyim." dedi. Hz. Peygamber ona yardım etmesi için Muttaliboğullarını görevlendirdi. Onlar da kadını giyindirip kuşandırdılar, bineğini ve azağını hazırladılar.¹⁰⁰ Başka bir rivayete göre Sâre, Müslüman olarak Medine'ye geldi ve: "Şarkı söylemeyi bıraktım." dedi ve istediği yardımı elde edip, Mekke'ye döndüğünde tekrar irtidat etti.¹⁰¹ Fakat Beyhâkî onun her daim müşrik kaldığını söyler.¹⁰²

Sâre, Medine'de arzuladığı yardıma nail olduktan sonra Mekke'ye dönmeye karar verdi ve bu sıralarda Hâtib (ra) ile görüştü. Hâtib (ra) ona elindeki mektubu Mekke müşriklerine ulaştırması karşılığında ücret teklif etti.¹⁰³ Bu ücretin miktarı bir dirhemden on dirheme¹⁰⁴ kadar çıkarıldığı gibi onun on dinar olduğunu da söyleyenler vardır.¹⁰⁵ Hatta paranın yanında bir de elbise verdiği söylenir.¹⁰⁶ Hâtib (ra) onunla ücrette anlaştıktan sonra şöyle bir tembihte bulundu: "Bunu elinden geldiği kadar gizli tut, sakın yoldan gitme. Çünkü yollarda nöbetçiler vardır."¹⁰⁷ Kadın uyarıyı dikkate alarak mektubu saç örgüsünün arasına gizledi ve üzerini saçlarıyla örttü. Yola çıktığında ana yolu terk ederek Mahacca'nın solundan Fulûk'a oradan da Akik'te yoluna ve¹⁰⁸ daha sonra Hâh bahçesine ulaştı.

Sâre'nin sakladığı mektup fethi engelleyecek içeriğe sahip olduğundan bu mektubun Mekke'ye ulaşmadan ele geçirilmesi şarttı. Bu sırada Hz. Peygamber'in

¹⁰⁰ Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 860; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21: 430; Ebul Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâikî't-Tenzîl ve Uyûnü'l-Ekâvil fî Vücuhi't-Te'vîl*, thk. Ahmed Abdu'l-Mevcud- Ali Muhammed el-Muavved, 1.Baskı (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1418/1998), 6: 87.

¹⁰¹ Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 790; Belâzurî, *Ensâb*, 1: 360-361.

¹⁰² Beyhâkî, 3: 152.

¹⁰³ İbn Hişâm, 4: 39; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 476.

¹⁰⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21: 430; Konyalı Mehmed Vehbi, *Büyük Kur'an Tefsiri*, 1. Baskı (İstanbul: Ücdal Neşriyat, trz.), 13-14: 5870; Dimeşkî, 5: 252.

¹⁰⁵ Mukâtil b. Süleyman, 4: 297; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6: 87; Hâlidî, 3: 387.

¹⁰⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21: 430.

¹⁰⁷ Dimeşkî, 5: 252; Hâlidî, 3: 387.

¹⁰⁸ Dimeşkî, 5: 252; Hattâb, *Hâtib b. Ebî Belte 'a*, 138.

mektuptan Cebrail (as) vasıtasıyla haberdar olduğunu söyleyenler olduğu gibi¹⁰⁹ bu olayı istihbaratla açıklamaya çalışanlar da bulunmaktadır. Özellikle Müsteşrikler bu olayı istihbaratla açıklama telaşındadırlar.¹¹⁰ Onlara göre Hz. Peygamber Medine etrafında oluşturduğu gözcü birlikler sayesinde durumdan haberdar olmuştu.¹¹¹

Çeşitli vesilelerle mektuptan haberdar olan Hz. Peygamber, Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm,¹¹² Mikdad b. Amr¹¹³ bir rivayete göre Ebû Mersed'in¹¹⁴ bulunduğu küçük bir müfrezeyle kadını yakalamaları ve mektubu geri almaları için görevlendirdi.¹¹⁵ Onlara: "*Hâh bahçesine gidin. Oraya vardığımızda mahfe içinde yolculuk yapan bir kadın bulacaksınız. O kadının yanında bir mektup var. Onu kadından alın.*"¹¹⁶ dedi. Hz. Ali'den rivayet edilen bir hadise göre onlar atlı bir şekilde Hâh bahçesine yöneldiler.¹¹⁷ Hz. Ali ve arkadaşları Medine'ye 22 km uzaklıkta olan Hâh'da¹¹⁸ kadını yakaladılar.¹¹⁹ Ancak kadın mektubu inkar ettiğinden aralarında bazı diyaloglar yaşandı. Hz. Ali ve beraberindekiler: "*Mektubu çıkar.*" dediklerinde kadın: "*Bende mektup falan yok.*" dedi.

¹⁰⁹ İbn İshak, 2: 520; İbn Hişam, 4: 39; Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 797; Taberî, *Târîh*, 3: 48; Ya'kûbî, 2: 38; İbn Abdilber, *Dürer*, 226; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 3: 475; İbn Haldun, 2: 458; Kâdî İyâz, *Şifâ-i Şerif Şerhi*, 2: 187; Rıza, 33; Martin Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev: Nazife Şişman, 43. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006). 333; Azimli, 206; Dimeşki, 5: 253.

¹¹⁰ Muir, 113.

¹¹¹ Azimli, 206. Olayı etraflıca değerlendiren Azimli, Hz. Peygamber'in sefer için ciddi hazırlıkları olduğu ve özellikle güvenlik önlemlerinin üst seviyede olduğunu söyler. Ona göre Hz. Peygamber beşeri yollarla bu olayı öğrenmiştir. Bu hususta bkz. Azimli, 207.

¹¹² İbn Hişam, 4: 39; Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 797; Taberî, *Târîh*, 3: 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 476. İbn Sa'd Hz. Ali ve Mikdât b. Amr der. İbn Sa'd, 2: 134; Rıza, 33; Bukâî, 60; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 138.

¹¹³ Buhârî, *Kitabü'l-Meğâzi*, 46; İbn Sa'd, 2: 134; Ya'kûbî, 2: 38; Ebu'l-Abbas Şihabeddin Ahmed b. Muhammed el-Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî li Şerhi'l-Buhârî*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1410/1990), 11: 151; İbn Abdilber, *Dürer*, 227; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3: 325; M. Yusuf Kandehlevî, *Hayatu's-Sahabe*, 1. Baskı (İstanbul: Işık Yayıncılık, 2006), 2: 126; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 225; Dimeşki, 5: 252; Bukâî, 60; Hâlidî, 3: 388.

¹¹⁴ Belâzurî, *Ensâb*, 1: 354; Hâlidî, 3: 388.

¹¹⁵ Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, 11: 15; Beyhakî, 3: 152.

¹¹⁶ Buhârî, *Kitabü'l-Cihâd ve's-Siyer*, 140; İbn Sa'd, 2: 134; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3: 325; Bûtî, 352; Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı*, 11, 197; Rıza, 33; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 138. Bûtî bu bildirimini vahiy yoluyla olduğunu bunun ise Hz. Peygamber'in nübüvvetinin delili olduğunu söyler. Bu hususta bkz. Bûtî, 352.

¹¹⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-Kebîr*, thk. Salâh b. Fethî Hilâl, (Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1427/2006), 2: 908.

¹¹⁸ Belâzurî, *Ensâb*, 1: 354; Beyhakî, 3: 152; Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, 11: 151; Dimeşki, 5: 253; Hâlidî, 3: 388.

¹¹⁹ Beyhakî, 3: 152; Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı*, 11: 197; İbn Abdilber, *Dürer*, 227; Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, 11: 151; Rıza, 33; Bukâî, 60.

Hız. Ali "Allah'a yemin ederim ki, ne Allah Rasûlü'ne gökten bir yalan haber gelmiştir, ne de o bize yalan söylemiştir."¹²⁰ dedi ve şunları ekledi: "Ya mektubu çıkarırsın ya da elbiseni çıkarıp seni ararız."¹²¹ Bunun üzerine kadın: "Arkanı dön." dedi ve saçlarının arasına sakladığı mektubu onlara verdi.¹²²

Mektup Hız. Peygamber'e ulaşınca Hâtıb'ı (ra) yanına çağırdı: Ona "Ey Hâtıb, seni bu işe sevk eden nedir?"¹²³ dedi. Hâtıb: "Ya Rasûlallah, benim aleyhime acele etme! Ben gerçekten Allah ve rasûlüne inanıyorum. İncancımı değiştirmiş de değilim. Ben Kureys'e antlaşma ile bağlı bir kişiyim. Fakat hiçbir zaman Kureys'in mahremi ve samimi bir ferdi olmadım. Yanında bulunan bütün Muhacirlerin de Mekke'de akrabaları vardır. Benim de Mekke'de çocuklarım ve kardeşlerim bulunmaktadır. Diğer muhacirlerin yakınları Mekke'de iken, benimkileri koruyacak kimsem yoktur. Akrabam olmadığı için bu eksikliği onların minnet duyacağı bu mektup ile gidermek böylece ailemi korumak istedim."¹²⁴ ve şunu ekledi: "Ben ne Allah ne de Rasûlüne zarar vermeyen bir mektup yazdım."¹²⁵ Sabırla Hâtıb'ı (ra) dinleyen Hız. Peygamber: "Bu adam, gerçekten size doğru söylüyor." dedi.¹²⁶

¹²⁰ İbn İshak, 2: 520; Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 798; İbn Hişam, 4: 39; Taberî, *Târîh*, 3: 49; Beyhakî, 3: 152; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 3: 325; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 476; İbn Abdilber, *Dürer*, s.227; Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, 11: 151; Rıza, 33; Dimeşkî, 5: 253; Bukâî, 60; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 138.

¹²¹ İbn İshak, 2: 520; Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 798; İbn Hişam, 4: 39; Taberî, *Târîh*, 3: 49; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 3: 325; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 476; İbn Abdilber, *Dürer*, 227; Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, 11: 151; Kandehlevî, 2: 126; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 225; Dimeşkî, 5: 253; Bukâî, 60; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 138.

¹²² İbn İshak, 2: 520; Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 3: 797; İbn Hişam, 4: 39; Taberî, *Târîh*, 3: 49; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 3: 325; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 476; Kandehlevî, 2: 127; Bukâî, 60; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 138.

¹²³ İbn İshak, 2: 520; Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 798; İbn Hişam, 4: 39; Taberî, *Târîh*, 3: 49; Belâzurî, *Ensâb*, 1: 354; Beyhakî, 3: 152; İbn Abdilber, *Dürer*, 22: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 3: 325; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 1: 660; İbn Haldun, 2:11458; Zehebî, *Siyer*, 2: 44; Zebîdî, *Sahîh-i Buharî Muhtasarı*, 11: 197; Gazâlî, 406; Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, , 151; Rıza, 34; Dimeşkî, 5: 253; Bukâî, 61; Lings, Hız. Muhammed'in Hayatı, 333.

¹²⁴ İbn İshak, 2: 520; Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 798; Taberî, *Târîh*, 3: 49; Belâzurî, *Ensâb*, 2: 354; Beyhakî, 3: 152; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 3: 325; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 1: 660; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 476; Zehebî, *Siyer*, 2: 44; Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 193; İbn Abdilber, *Dürer*, 227; Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, 11: 151; Rıza, 34; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 1: 225; Dimeşkî, 5: 253; Bukâî, 61.

¹²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 3: 325; Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 192.

¹²⁶ Buhârî, *Kitab'l-Cihâd ve's-Siyer*, 140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 3: 325; Kandehlevî, 2: 127.

Bu sırada Hz. Peygamber'in yanında duran Hz. Ömer: *"Ya Rasûlullah! Onun boynunu vurayım mı? Çünkü bu adam Münaflıklık (iki yüzlülük) etmiştir."*¹²⁷ diye çıktı. Lakin Hâtıb'ın (ra) samimiyetinin farkında olan Hz. Peygamber: *"Dikkat edin o size doğruyu söyledi. Bedir'e katılanlar Allah'ın koruması altındadırlar. Allah onlara: 'Ey Bedir askerleri, bundan böyle ne derseniz yapın, ben sizi bağışladım' diye büyük bir tolerans tanıdı."*¹²⁸ Böylelikle o hem dünyevî hem de uhrevî cezalardan emin kılındı. Bunun üzerine şu ayet nazil oldu: *"Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin."*¹²⁹

Watt, Hz. Peygamber'in onu affetmesini kabilevî açıdan değerlendirir. *"Belki de böyle bir durumda Muhammed'in ona karşı merhameti Lahm kabilesi ile olan mücadelede onun desteğini almaktı."* der.¹³⁰ Doğrusu Hâtıb (ra), Lahm kabilesine mensuptu. Eğer Watt gibi düşünürsek bu daireyi biraz daha genişletebiliriz. Çünkü Hâtıb (ra) aslen Lahm kabilesine mensuptu ama Benî Esed'in halîfi ve Ensar'dan Evs veya Hazrec kabilelerinin kardeşiydi. Dolayısıyla Hâtıb'a (ra) verilen eman bu toplulukları sevindirecek ve desteklerini sağlayacaktı.

Bu olaydan bir müddet sona Hâtıb'ın (ra) kölelerinden birisi gelip *"Ey Allah'ın Rasûlü, Hâtıb ateşe gidecektir."* dediğinde Hz. Peygamber ona *"Hayır, oraya gitmeyecek! O, hem Bedir'e hem de Hudeybiye'ye katılmıştır."*¹³¹ cevabını verdi. Böylelikle onun cehennem ehlinde olmadığı tasdik edilmiş oldu. Ayrıca tüm bu olaylar yaşanırken onun ümitsizliğe düşmemesi ve istikametini bozmaması gözlerden kaçmaz. Nitekim o, mektup yazarak bir nevi ajan durumuna düşmüş olsa ve bu yaptığıyla Hz. Ömer

¹²⁷ Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 798; İbn Hişam, 4: 39; Taberî, *Târîh*, 3: 49; Belâzurî, *Ensâb*, 1: 354; Beyhakî, 3: 152; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 3: 325; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 477; Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 192; İbn Abdilber, *Dürer*, 227; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 225; Gazâlî, 406; Rıza, 34.

¹²⁸ Buhârî, *Kitab'l-Cihâd ve's-Siyer*, 140; İbn İshak, 2: 520; Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 2: 798; Taberî, *Târîh*, 3: 49; Belâzurî, *Ensâb*, 1: 354; Beyhakî, 3: 152; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 3: 325; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 3: 493; Zehebî, *Siyer*, 2: 45; Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 192; İbn Abdilber, *Dürer*, 227; Hattâb, *Komutan Peygamber*, 225.

¹²⁹ Mümtetine 60/1; İbn Hişam, 4: 39; Taberî, *Târîh*, 3: 49; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 3: 493; Gazâlî, 406; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 430.

¹³⁰ Watt, *Muhammad at Medina*, 21, 112.

¹³¹ Tirmizî, no: 3864; Beyhakî, 3: 153; Zehebî, *Siyer*, 2: 44; Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 193; Askalanî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2: 155; Eren- Erboğa, *Bedrin Aslanları*, 71; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 146.

tarafından öldürülmek istense de doğru bildiği yoldan hiç ayrılmadı. Yani tüm gözlerin kendisine çevrildiği ve yaptığı yanlışın ayyukaya çıktığı bir ortamda o, tüm olumsuz hadiseleri bir kenara bırakarak Mekke'nin fethine katıldı.¹³² Hz. Peygamber'e olan sadakatini sürdürmeyi başardı. Başka bir kimsenin boşluğa düşüp, hayıflanabileceği bir durumda o dimdik duruş sergiledi.

4.6. Huneyn Gazvesi

Mekke'nin fethinden kısa bir süre sonra gerçekleşen ve sahâbenin cesaretini ölçen Huneyn'de Hâtıb (ra) da vardı. Adı Huneyn'den kaçanlar arasında zikredilmediğine göre sabit kalanlardan birisi olması muhtemeldir. Bu gazvede bir başka rolü de anlatılır, rivayete göre Ebû Katade'nin müşriklerden birisini öldürdükten sonra üzerindeki kıymetli eşyaları alarak Hâtıb'a (ra) yedi ukiyyeye satmıştı.¹³³

5. Elçilik Görevleri

İyi bir muharib olduğu kadar dilinin fesahat ve belagatiyle meşhur olan Hâtıb (ra), bu vasıflarından dolayı iki defa Hz. Peygamber bir defa da Hz. Ebû Bekir tarafından elçi olarak seçilmiştir. Onun elçiliklerini üç başlık altında inceleyebiliriz.

5.1. Hz. Peygamber İle Ümmü Seleme Arasında Elçilik

İlk Müslümanlardan olan Ebû Seleme Uhud harbinde aldığı ok darbesi sonucu birkaç ay sonra vefat edince eşi Ümmü Seleme dul kalmıştı. Bu sebeple önce Hz. Ebû Bekir, sonra da Hz. Ömer ona evlenme teklifi etseler de bu teklifler kibar bir şekilde geri çevirildi.¹³⁴ İşte tam bu sıralarda Hz. Peygamber'de onunla evlenmek istedi ve bu iş için Hâtıb b. Ebû Belte'a'yı elçi olarak seçti. Belâzurî gibi müellifler bu iş için Hz. Ömer'in elçi seçildiğini söylese de¹³⁵ Ümmü Seleme'nin "Allah Rasulü Hâtıb'ı bana

¹³² Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 3: 909; Hattâb, *Hâtıb b. Ebû Belte'a*, 139.

¹³³ Vâkıdî, *Kitabü'l- Meğâzi*, 3: 909.

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 330; Aişe Abdurrahman, *Nisau'n-Nebiyî*, 1. Baskı (Mağrib: Dâru'l-Hilal, 1971), s.123-137; Ziya Kazıcı, *Hz. Muhammed'in Aile Hayatı ve Eşleri*, (İstanbul: İFAV, 1997), 210; M. Yaşar Kandemir, "Ümmü Seleme", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 329.

¹³⁵ Belâzurî, *Ensâb*, 2: 64; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 5, 330; Abdulkerim Mahmud Hatib, *Nisâü Havle'r-Rasul*, (Riyâd: Dâru'l-Hatib, 1992), 32.

dünürücü olarak yolladı. Fakat ben ona kızım var ayrıca ben kısaç bir kadını dedim."¹³⁶ sözü, Hâtıb'ın (ra) elçiliğini doğrulamaktadır. Doğrusu daha önce Ümmü Seleme'ye talip olan Hz. Ömer'in bu iş için seçilmesi biraz garip görünmektedir. Şayet bu rivayet doğru ise makul bir izah yapılabilir. Şöyle ki, Hz. Peygamber bu iş için ard arda iki farklı elçi göndermiş olabilir. Belki de ilk elçi Hz. Ömer'in sert tutumu¹³⁷ netice vermeyince ikinci elçi Hâtıb (ra) gönderildi.

Hâtıb (ra) elçi olarak gittiğinde Ümmü Seleme ona çok kıskanç olduğunu, beraberinde bakması gereken çocukları bulunduğunu ve nikahına şahadet edecek ailesinden hiçbir kimsenin bulunmadığını söyledi.¹³⁸ Hâtıb (ra), durumu Hz. Peygamber'e ilettiğinde o şöyle dedi: *"Kıskançlığımın giderilmesi için Allah'a dua ederim, yaş ise problem değildir. Zira ben ondan da yaşıyım ve çocuklarına gelince onun çocukları Allah Rasûlü'ne emanettir."*¹³⁹ Hâtıb (ra) bu sözlerle tekrar Ümmü Seleme'nin kapısına gittiğinde o bu sefer evliliğe rıza gösterdi.

5.2. Birinci Mısır Elçiliği

Hudeybiye barış antlaşmasından sonra Hz. Peygamber, dönemin ileri gelen devlet adamları ve kabile reislerine İslâm'a davet mektuplar göndermeyi düşündü.¹⁴⁰ Bu konuda ashabıyla istişare ettikten sonra onlara: *"Ey İnsanlar! Benim insanlara rahmet olarak gönderilmemde şüphe yoktur. Ben devlet başkanları ve diğer kabile liderlerine mektup göndereceğim. Onları İslam'a çağıracağım. İsrailoğullarının Meryem oğlu İsa'ya karşı çıktıkları gibi bana karşı çıkmayınız."* dedi.¹⁴¹ Ashâb ise: *"Ey Allah'ın Rasulü Havariler Hz. İsa'ya nasıl ihtilaf ettiler?"* dediklerinde Hz. Peygamber: *"Onları benim*

¹³⁶ Riyad Müslim, Cenâiz, 2-5; Ebu Davut, Sünen, 3119; İmam Malik, Muvatta, Cenâiz, 42; Muhammed b. Süleyman Rûdânî, *Cem'ul-Fevâid min Câmi'il-Uşûl ve Mecma'iz-Zevâid*, 1. Baskı (Ocak: Yayıncılık, İstanbul 2008) 2: 385.

¹³⁷ Suzan Yıldırım, *Hz. Peygamber'in Hanımlarından Ümmü Seleme'nin Hayatı ve Kişiliği*, (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2006), 24.

¹³⁸ Muhammed b. Ali Şevkânî, *Derru's-Sahâbeti fi Menâkibi'l-Karâbeti ve's-Sahâbeti*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Umerî, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1984), 324.

¹³⁹ Belâzurî, *Ensâb*, 1: 431; Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemal fi Esmâ'ir-Rical*, thk. Beşşar Avvar Maruf, (Beyrût: Müessesetü Risale, 1992), 35: 317; Yaşar Kandemir, *Hanımların Dilinden Hz. Peygamber*, (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1989), 90-100.

¹⁴⁰ Taberî, *Târîh*, 2: 644; İbn Abdilber, *el-İstî'âb fi Ma'rifeti'l-Aşhâb*, 1: 312; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 3: 274.

¹⁴¹ Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 140.

sizi çağırduğım şeye çağırıldı, yakın yere gönderdiği kişiler mektubu götürmeye razı oldu ve teslim ettiler. Uzak yere gönderdikleri ise yüzünü ekşitti ve bu görevde yavaş davrandılar. Hz. İsa bu durumu Allah'a bildirdi. Hâlbuki yavaş davrananların her biri gönderildikleri ümmetlerin dillerini konuşuyorlardı." Sahabe şöyle cevap verdi: "Ey Allah'ın Rasûlü! Biz, senin istediğini senin adına yerine getiririz. Bizi istediğin yere gönder." cevabını verdi.¹⁴²

Ashabıyla istişaresini yapan Hz. Peygamber, komşu ülkelerin krallarına iletmek üzere mektuplar yazdırdı ve bunları iletecek elçiler seçti.¹⁴³ Mısır için seçilen elçi Hâtıb b. Ebî Belte'a idi.¹⁴⁴ Onun bu görev için seçilmesini Süheyl Takkûş, iki sebebe bağlar. Bunlar:

- 1- Hâtıb (ra), ticaret için defalarca Mısır'a gittiğinden bölgeyi ve bölge halkını tanıyordu.
- 2- Mısırlıların kullandığı dili biliyordu.¹⁴⁵

Takkûş tespitlerinde haklı olmakla birlikte önemli bir noktayı atladığını düşünmekteyiz. Zira Hâtıb'ın (ra) hilf yaptığı Zübeyr ailesiyle Mısır arasında güçlü bir bağ kurulur. Nitekim bir görüşe göre Âl-i Zübeyr Kureyş'ten olmayıp, onlar aslen Mısır'daki Kibtîlerin soyundandır. Hatta rivayete göre Huveylid b. Esed Mısır'a geldiğinde Avvâm'ı evlat edinerek Mekke'ye getirmişti.¹⁴⁶ Hassân b. Sâbit'e atfedilen şu şiir de bunu destekler mahiyettedir:

Ey Benî Esed! Âl-i Huveylid'e ne oldu? Her gün Kıptileri özlüyorlar.

Ebî Avvâm'ın ömrü üzerine Huveylid, evlatlık edindiği kesin olarak bellidir.

¹⁴² Ebû'l-Kasım İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, thk. Abdülmünim Âmir, (Kâhire: yy, trz), 1: 64-65; Muhammed Ali Mahluf Adevi, *Mâriye el-Kıptiyye (r.a.)*, (Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1406/1986), 11.

¹⁴³ Belâzurî, *Ensâb*, 2: 85; İbn Haldun, *Tarihü İbn Haldun*, 2: 449; Ebû Abdullah Âlemü'l-Kitab Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Hadide Ensârî, *el-Misbâhü'l-Mudi fi Küttabî'n-Nebîyyi'l-Ümmî (s.a.v) ilâ Müluki'l-Arz min Arabî ve Acemî*, (Beyrût: Âlemü'l-Kitab, 1405/1985), 2: 107; Anthony Alcock, "Mukaukas", *Le Museon*, 86/1-2, Louvain 1873, 73-74.

¹⁴⁴ İbn Sa'd, 1: 134; Ebû Amr Halife b. Hayyât, *Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, 1. Baskı (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1397), 79; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 76; Belâzurî, *Ensâb*, 2: 85; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 2: 177; Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 223; Abdülğani Abdurrahman Muhammed, *Zevcâtü'n-Nebîyyi Muhammed ve Hikmetü Teâddüdhinne*, 1. Baskı (Mısır: Mektebetü Medbulî, 1408/1988), 60; Nebi Bozkurt, "Hâtıb b. Ebû Belte'a", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 444.

¹⁴⁵ Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhü Hulefâ-i Râşidîn el-Fütuhât ve'l-İncizâtü'l-Siyâsiyye*, (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1424/2003), 292.

¹⁴⁶ İbn Ebî Hadid, *Şerhü Nehcü'l-Belağa*, Dâru İhyâü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 11: 98.

*Benim için bir kötülük yapsan, Seni kul olarak (Araplardan) reddettim.*¹⁴⁷

Hassân b. Sâbit, hiciv içeren bu dizeleri Huveylid'in çocuklarından Adî, Avvâm, Hizâm, Rakîka, Nevfel ve bazı kimseler Müslümanlara karşı şiddetli davrandıklarından ve bir kısmı Bedir'de kafir olarak öldürüldüğünden dolayı dile getirmiş olmalıdır.¹⁴⁸ Bu hadisenin aslı olsun veya olmasın o dönemde Zübeyr ailesi ve dolayısıyla Benî Esed'in bir kısmıyla ile Mısır arasında bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen Hz. Peygamber bu bağın farkındaydı ve elçi seçimini de buna göre yaptı.

Vâkıdî ise *Futûhu's-Şâm*'da Hâtıb'ın (ra) seçilmediğini onun kendi isteğiyle bu işe talip olduğunu iddia eder. Onun rivayetine göre Hz. Peygamber mektubu mühürledikten sonra *"Ey insanlar! Mükafatını Allah'tan almak kaydıyla bu mektubu Mısır melikine kim götürür?"* dediğinde Hâtıb (ra) öne çıkıp *"Ben, ey Allah'ın elçisi!"* diyerek vazifeyi üstlenmişti.¹⁴⁹ Ancak bu anlatıyı başka kaynaklardan doğrulayamadığımız gibi böyle bir seçim Hz. Peygamber'in elçi belirleme tarzına da uzak düşmektedir. Aynı müellifin Hâtıb'ın (ra) Mısır'a ulaşması ve yolda yaşadıklarına dair anlatıları biraz gariptir. Bahse konu rivayete göre bineğiyle yalnız başına yola koyulan Hâtıb (ra), Medîne'ye üç günlük mesafede bulunan Ben-i Bedir suyuna gelmiş ve orada Hz. Peygamber'e süikast düzenlemeyi tasarlayan üç kişilik müşrikle karşılaşmıştı. Onları sırasıyla öldürdükten sonra yoluna koyularak Mısır'a ulaşmıştı.¹⁵⁰

Mısır'a varma rotası açıkça zikredilmese de onun kara yolunu tercih etmiş olması muhtemeldir. O, Mısır'a gittiği dönemde Mısır, Bizans'a bağlı olarak yönetiliyor ve başında "Mukavkıs" ünvanlı bir lider bulunuyordu.¹⁵¹ Mektup

¹⁴⁷ Hassân b. Sâbit el-Ensârî, *Divan-ı Hassân b. Sâbit*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1994), 145-146.

¹⁴⁸ Mus'ab ez-Zübeyrî, 230.

¹⁴⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıdî, *Futûhu's-Şam*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 2: 36.

¹⁵⁰ Vâkıdî, *Futûhu's-Şam*, 2: 36-37.

¹⁵¹ İbn Sa'd, 1: 134; Karl Brockelman, *Tarîh-i Şuubî'l-İslâmiyye*, trc. Nebih Emin Faris- Münir Bağlabekki, (Beyrût Dâru İlmi'l-Melayin, 1948), 57; Adevî, 21.

gönderildiği sıralarda Mukavkıs, Cüreyc b. Mîna/Mitâ¹⁵² el-Kıbtî'ydi¹⁵³ ve kişi Araplar hakkında bilgiye sahipti. Çünkü Mısır ile ilişkiler cahiliye döneminden itibaren mevcuttu. Arap tüccarlar ticaret için Mısır'a giderler¹⁵⁴ ve Mukavkıs ile görüşürlerdi.¹⁵⁵ Bu görüşmelerde Hz. Peygamber hakkında konuşmalar yapıldığı da söylenir. Nitekim Muğîre b. Şu'be Müslüman olmadan önce Mukavkıs'ın sarayına gittiğinde krala Hz Peygamber hakkında bilgi vermişti.¹⁵⁶

Hâtib (ra), İskenderiye'ye ulaştığında yoğun bürokrasiden dolayı Mukavkıs'ın yanına giremedi. O da deniz kenarında bulunan saraya başka girişten girmeyi denedi. Bu amaçla bir kayıkla onun meclisinin etrafından dolaştı. Onun göreceği bir noktada mektubu eliyle gösterdi. Kendisine mektup gönderen şahıs ilgisini çekince Mukavkıs yanındakilerine Hâtib'ı (ra) huzura getirmelerini emretti.¹⁵⁷ Mukavkıs'la görüşme imkânı bulan Hâtib (ra), Hz. Peygamber'in mektubunu sundu. Mektup şu şekildeydi:

“Allah'ın kulu ve Resûlü Muhammed'den Kıbt milletinin büyüğü Mukavkıs'a. Selam, hidayete tabi olan ve doğru yolu bulanlara olsun. Seni, İslâm'a davet ediyorum. Müslüman ol ki selamete eresin. Böylece Allah sana ecir ve mükâfatını iki kat artırsın. Şayet bunu kabul etmez ve ondan kaçarsan bütün kıbt kavminin günahı boynuna olsun.”¹⁵⁸

Mukavkıs, Hâtib'ı (ra) beş gün kadar misafir ettikten sonra yanına çağırdı¹⁵⁹ ve bu esnada patrikler de yanındaydı. Hâtib'a: “*Senin adamın Peygamber değil mi? Öyle ise kavmi onu kendi mülkünden çıkardığı zaman onlara niçin beddua etmedi?*” dedi. Hâtib:

¹⁵² el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, 1. Baskı (Mısır: Matbaatü'l-Hüseyniyye, trz.) 1, 141.

¹⁵³ Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetül-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk. Abdülmecîd Terhunî, (Beyrût: Dâru'l-İlmiyye, 1424), 18: 137; Mehdi Rızkullah Ahmed, *es-Siretü'n-Nebeviyye fî Dâv'il Masâdiri'l-İslâmiyye*, 1. Baskı (Riyad: Merkezü Melik Faysal, 1992), 520.

¹⁵⁴ M.J. Kister, *İlk Dönem İslam Tarihi Üzerine Makaleler*, Derleyen: Ali Aksu, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 69.

¹⁵⁵ Hafnî Nâsîf, “Mâriye el-Kıbtîyye Tahkikû fî Siretühâ ve Muvâtinihâ”, *Mecelletü'l-Hilal*, Mısır 2 (1933): 77.

¹⁵⁶ Nâsîf, “Mâriye el-Kıbtîyye”, 76. Hıristiyanlarla ilişkiler için bkz. Asim Duran-Mahmud Aydın, *Kur'an ve Hristiyanlar*, (İstanbul: Kuramer, 2019).

¹⁵⁷ İbn Abdilhakem, 65-66; İbn Hadide, 2: 108; Nâsîf, “Mâriye el-Kıbtîyye”, 76.

¹⁵⁸ Vâkıdî, *Futûhu's-Şam*, 2: 35; İbn Abdilhakem, 67; İbn Hadide, 2: 112; Nedvî, 2: 224; Şibli Nu'mâni, *Sirat-un-Nabi*, (Pakistan: Kazi Publications, trz.), 153; el-Kelâî, 2: 393; İbn Hadide, 2: 110.

¹⁵⁹ İbn Sa'd, 1: 134; İbn Abdilhakem, 71.

“Meryem oğlu İsa’nın peygamberliğine şahadet etmiyor musun?” dedi. O: “Evet, şahadet ediyorum.” deyince Hâtıb: “Onu kavmi yakalayıp çarmıha germek istediklerinde o niçin kavmine beddua etmedi?” demesi hoşuna gitti. Bunun üzerine Hâtıb’a: “Gerçekten akıllısın ve akıllı biri tarafından gönderilmişsin.” dedi.¹⁶⁰ Vâkıdî’nin rivayetine göre Mukavkıs odacıbaşına bir kitap getirterek peygamberlerin sıfatlarının bulunduğu kısmı açtırmış ve Hâtıb’tan Hz. Peygamber’in sıfatlarını anlatmasını istemiştir.¹⁶¹ Hâtıb (ra), Hz. Peygamber hakkında ona bilgi vermeye devam etti. Mukavkıs: “Ben bir peygamber geleceğini biliyordum fakat onun Şam tarafından çıkacağını zannediyordum. Şayet Roma kralı (ona bağlı olmasam) olmasa Müslüman olurdu. Al bunları hediye ederim. Onları Muhammed’e gönderiyorum. Seni emin olduğun yere götürmeleri için sana bir takım muhafızlar veriyorum.”¹⁶²

Mukavkıs’ın gönderdiği hediyeler hicrî 7. yılda Medîne’ye ulaştı.¹⁶³ Bu hediyeleri şöyle sıralayabiliriz:¹⁶⁴

- 1- Bin miskal altın, yirmi tane kumaş elbise,¹⁶⁵
- 2- Ya’fûr/Ufeyr adında bir katır,¹⁶⁶ ve bir eşek¹⁶⁷
- 3- Düldül adında dişi bir at,¹⁶⁸
- 4- Yemek için bal,¹⁶⁹

¹⁶⁰ İbn Abdilhakem, 66-67; İbn Hadide, 2: 108 Nâsîf, “Mâriye el-Kıbtîyye”, 77; Adevî, 14.

¹⁶¹ Vâkıdî, *Futûhu’s-Şam*, 2: 37.

¹⁶² İbn Abdilhakem, 66-67; İbn Hadide, 2: 112-113; Adevî, 15.

¹⁶³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 3: 299.

¹⁶⁴ Hz. Peygamber devlet başkanı olarak hediyeleri kabul eder; fakat o müşriklerden hediye almazdı. Nitekim Amir b. Mâlik adındaki müşrik iki at ve iki deve hediye edince Hz. Peygamber. “Ben Müşriklerin hediyelerini kabul etmem.” diye hediyesini geri çevirdi. Bu hususta bkz. Vâkıdî, 1: 346.

¹⁶⁵ İbn Sa’d, 8, 227; Belâzurî, *Ensâb*, 2: 85; Kastalânî, 2: 100; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 3: 299; Mutahhir b. Tahir el-Makdîsî, *Kitabû Bed ve’t-Tarih*, thk. Ziyad Ahmed b. Sehl el-Belhî, 1. Baskı (Beyrût: Dâru’s-Sâdr, 1903), 4: 229; Abdurrahman Muhammed, 60; Adevî, 17; Abdurrahman, 195.

¹⁶⁶ Vâkıdî, *Futûhu’s-Şam*, 2: 38; İbn Sa’d, 1: 134; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 86; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 76; Taberî, *Târîh*, 3: 21; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 3: 274; İbnü’l-Esîr, *Kâmil*, 2: 191; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 5: 502; Kastalânî, 2: 100; Nu’mânî, 153; İbn Hadide, 2: 110; Adevî, 17.

¹⁶⁷ Vâkıdî, *Futûhu’s-Şam*, 2: 38; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 76.

¹⁶⁸ Vâkıdî, *Futûhu’s-Şam*, 2: 38; İbn Sa’d, 1: 134; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 86; Taberî, *Târîh*, 3: 21; Kastalânî, 2: 100; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 3: 274; İbn Hadide, 2: 112; Adevî, 17.

¹⁶⁹ İbn Abdilhakem, 69; Kastalânî, 2: 100; Mehdî, 520; Abdurrahman Muhammed, 60; İbn Hadide, 2: 113.

5- Bir kaç cariye ve yaşlı harem ağası.¹⁷⁰ Bu cariyelerin sayısı bazı kaynaklarda iki¹⁷¹ bazılarında üç olarak zikredilirken ¹⁷² ve Vâkıdî,¹⁷³ Taberî,¹⁷⁴ İbnü'l-Cevzî,¹⁷⁵ İbn Kesîr, İbnü'l-Esîr, İbn Haldun gibi müelliflerin eserlerinde bu sayının dört olduğu belirtmiştir.¹⁷⁶ Bu cariyelerden birincisi Hz. Peygamber'in cariyesi Hz.Mâriye, diğeri onun kız kardeşi Sîrîn idi. Hz. Peygamber onu şairi Hassân b. Sâbit'e hediye etmişti. ¹⁷⁷ Üçüncü cariye Kayser idi ve Hz. Peygamber'in onu, Ebû Cehîm b. Huzeyfetü'l-Adeviyye'ye verdiği rivayet edilir¹⁷⁸ Dördüncü cariye ise Hz. Âişe'nin hizmetine verilen Sevda idi ve gerçek ismi Berîre'ydi.¹⁷⁹ Yaşlı harem ağasına gelince o, Hz. Mâriye'nin kardeşi veya amca oğlu olarak zikredilen Mâbur'du.¹⁸⁰ O, Mısır adetlerine göre kısırlaştırılmıştı (iğdiş edilmişti).¹⁸¹ İbn Kesîr, Haffan ve Sâcicân adında iki siyahî kölenin de gönderildiğini söylese de bu çok meşhur olan bir rivayet değildir.¹⁸²

6- Yukardaki hediyelere ilaveten cam bir bardak, Ahşap sürmeden ayna, tarak ve günlük kullanım için lazım olan bazı eşyaları da gönderdiği söylenir.¹⁸³

¹⁷⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 86; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2: 96; Makdîsî, 4: 229; Nu'mânî, 153; Abdurrahman, 195; Lings, 383.

¹⁷¹ İbn Abdilhakem, 67; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 76; Belâzurî, *Ensâb*, 2: 85; İbn Mende, *Ma'rîfetü's-Sahâbe*, 1: 974; Brockelman, 58.

¹⁷² İbn Mende, *Ma'rîfetü's-Sahâbe*, 1: 373.

¹⁷³ Vâkıdî, Berîre ve Mâriye adında iki cariye Mahbub ve Tayyib adında da iki erkek köleden bahseder. Bkz. Vâkıdî, *Futûhu's-Şam*, 2: 38.

¹⁷⁴ Taberî, *Târîh*, 2: 645.

¹⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 3: 274, 299.

¹⁷⁶ Vâkıdî, *Futûhu's-Şam*, 2: 38; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 2: 177; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 457; Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, 1: 141; İbn Haldun, 2: 450; İbn Hadide, 2: 110.

¹⁷⁷ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 76; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 7: 159-160; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 457; Mehdî, 520; İbrahim Muhammed Hasan el-Cemil, *Zevcâtü'n-Nebiyî Muhammed ve Esrârî'l-Hikmetî Teâddüdihinne*, 1. Baskı (Beyrût: Mektebetü Vehbe, 1983), 123; İbn Hadide, 2: 110; Nedvî, 2: 223; Muhammed Hüseyin Haykal, *The Life of Muhammed*, Shorouk İnternational, (London: 1983), 376; Adevî, 17.

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 1: 660-661; Adevî, 17.

¹⁷⁹ Vâkıdî, *Futûhu's-Şam*, 2: 38; Mehdî, 520; Adevî, 17.

¹⁸⁰ İbn Sa'd, 8: 212; Askalanî, *el-İsâbe*, 9: 26.

¹⁸¹ İbn Sa'd, 8: 212; Taberî, *Târîh*, 3: 21; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 5: 3; İbn Kesîr, *Fusûl*, 252; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* 4, 394; Kastalânî, 2: 100; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 3: 299; Zehebî, *Esmâu's-Sahâbe*, 2: 40; Askalanî, *el-İsâbe*, 9: 26; Mehdî, 520; İbn Hadide, 2: 110; Adevî, 18.

¹⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4: 457.

¹⁸³ Vâkıdî, *Futûhu's-Şam*, 2: 38; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevzi, *Zâdü'l-Me'âd fî Hedyî Hayrîl-İbâd*, thk. Şuuayip Arnavut, 1. Baskı (Beyrût: yy, 1981), 1: 122.

7- Son dönem kaynaklarında bir de uzman tıp doktoru (diyetisyen gibi birisi) ilave edilir. Hz. Peygamber ona: “Biz öyle bir milletiz ki, acıkmadan sofraya oturmayız, sofradan da doymadan kalkarız. Sana ihtiyacımız yok memleketine dön.” diyerek onu tekrar ait olduğu yere gönderdiği söylenir.¹⁸⁴

Hz. Peygamber’in gönlünü almak ve İslâm dünyasıyla ters düşmemek isteyen Mukavkis, hediyelerle birlikte cevabî bir mektup yolladı.¹⁸⁵ Kendisine gelen mektuba cevap vermesi onun İslâm devlet başkanını kabul ettiğini göstermekteydi. Mektup şöyledir:

“Kıbtî kavminin büyüğü Mukavkis’tan Muhammed b. Abdullah’a. Selam üzerine olsun. Mektubun okudum, Orada zikrettiğin konuları ve davet ettiğin hususları anladım. Ben, gelecek bir nebiyi bekliyordum. Fakat onun Şam tarafından çıkacağını zannediyordum. Elçine ikramda buldum. Sana Kıbtîler arasında değeri olan iki cariye ve elbise gönderiyorum. Binmen için de bir katır ve elbise gönderiyorum. Sana selam olsun.”¹⁸⁶

Vâkıdî’de yer alan mektup biraz farklıdır:

“...Mukavkis’tan Muhammed’e. Mektubunuz bana ulaştı. Mektubunuzda Allah’ın Rasûlü ve son Peygamber olduğunuzu söylüyorsunuz. Ey Muhammed! Sözlerin doğrudur lakin saltanatım ve büyük mülküm olmasaydı size iman edecektim. Biliyorum ki sen Peygamberlerin sonuncusu ve nebilerin önderisin...”¹⁸⁷

Müslüman olmayan Mukavkis, Hâtıb (ra) ile birlikte küçük bir orduyu görevlendirdi. Bu ordu elçi heyeti Arap topraklarına ulaşıncaya onlara kadar refakat etti.¹⁸⁸ Hâtıb’ın (ra) yolda Hz. Mâriye ve kardeşine İslâm dinini anlattığı söylenir. Muhtemelen Hz. Mâriye ve kardeşi Hz. Peygamber’in vasıflarını İncil’den okumuş ve vatanında bulunduğu sürede onun hakkında bazı şeyleri işitmişlerdi. Bu sebeple İslam’ı din olarak kabul etmekte gecikmediler.¹⁸⁹ Fakat yaşlı köle Mâbur Müslüman olmadı. Hâtıb (ra), Medine’ye ulaşıncaya Hz. Peygamber’e hediyeleri ve Mukavkis’in mektubunu teslim etti. Hz. Peygamber mektubu okuduktan sonra şöyle dedi: “*Pis*

¹⁸⁴ Nâsîf, “*Mâriye el-Kıbtîyye*”, 79; Adevi, 18.

¹⁸⁵ İbn Sa’d, 1: 134.

¹⁸⁶ İbn Sa’d, 1: 260; İbn Abdilhakem, s, 67; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3: 274; İbn Kayyim el-Cevzi, 3: 69; Kelâî, 2: 393; Nâsîf, “*Mâriye el-Kıbtîyye*”, 78; Adevi, 15; Abdurrahman, 195.

¹⁸⁷ Vâkıdî, *Futûhu’s-Şam*, 2: 38.

¹⁸⁸ Abdurrahman Muhammed, 60; Nâsîf, “*Mâriye el-Kıbtîyye*”, 78.

¹⁸⁹ Taberî, *Tarihü’l-Ümm*, 2: 141; Nu’mâni, 153; Abdurrahman, 196.

adam (Müslüman olmayanlar necis olduğu için pistir.), saltanatına kıyamadı. Saltanatı da sürmeyecektir.”¹⁹⁰

5.3. İkinci Mısır Elçiliği

Hâtıb (ra), Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebûbekir döneminde ikinci kez Mukavkıs'a gönderildi.¹⁹¹ Hz. Ebû Bekir'in Hâtıb'ı (ra) elçi seçmesinde onun daha önce Hz. Peygamber tarafından buraya vazifelendirilmesi ve Hâtıb'ın (ra) Mukavkıs'ı, Mukavkıs'ın da Hâtıb'ı (ra) tanınması etkili olmuştur. Bu sefer Mukavkıs ile antlaşma yapmak üzere vazifelendirilmişti. Dolayısıyla Mukavkıs ile Hâtıb (ra) arasında mahiyeti bilinmeyen bir antlaşma imzalandı.¹⁹² Bu antlaşma Hz. Ömer döneminde Mısır fethedilene kadar geçerli kaldı.¹⁹³

6. Hakkında İnen veya İndiği İddia Edilen Âyetler

Hirâ mağrasında başlayan vahiy süreci, sahâbe toplumunu en üst seviyeye çıkarmak için yirmi üç yıl sürmüştü. Bu zaman diliminde âyetlerin bir kısmı günlük hayatta meydana gelen olaylara binaen nazil olduğundan, bazı âyetlerin faileri doğrudan sahâbeydi. Bu sebeple tefsir ve Esbâb-ı Nüzûl kitaplarında aşağıda tabloda gösterilen dokuz âyet Hâtıb b. Ebî Belte'a ile ilişkilendirilir:

Âyet ve Numarası	İbn Abbas	Mukatil b. Süleyman	Mâturidi	Semerkandî	es-Sa'lebi	Sem'ânî	Vâhidî	İbn Atiyye	Râzî	Kurtûbî
Âl-i İmrân 28		X		X	X		X	X	X	
Nisâ 61-63	X									
Nisâ 65		X			X	X	X	X		X
Enfâl 28			X						X	
Tevbe 23							X			
Tevbe 75-76	X		X	X	X				X	X
Mücadele 22	X	X	X	X	X	X		X	X	X
Mümtehine 1			X	X	X	X	X	X	X	X
Mümtehine 13		X		X		X	X			X

Tabloda yer alan âyetlerin iniş sebebinde Hâtıb'ın (ra) rolünü tespit edebilmek için âyetleri Kur'an-ı Kerim'deki âyet sıralamasına uygun olarak ele alarak müfessirlerin yorumlarına değinmek gerekir:

¹⁹⁰ İbn Sa'd, 1: 260-261; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3: 274; İbn Kayyim el-Cevzi, 1: 122; Kelâî, 2: 395.

¹⁹¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 143; İbn Mende, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, 1: 619; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte'a*, 145.

¹⁹² A. Grohmann, "Mukavkıs", *İA*, (Ankara: MEB Yayınları, 2001), 8: 569-572; K. Öhrnberg, "Mukawgis", *El2(ing)*, 7: 511-513; Özkuyumcu, "Mukavkıs", *DİA*, 31: 137

¹⁹³ Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 2: 227.

a. **Âl-i İmrân 3/28:** “Mü’minler, arkadaşlarını bırakıp da kafirleri yakın dost edinmesin. İşte bunu yapanların Allah ile hiçbir ilişkisi yoktur.” Başta Mukatil ibn Süleyman¹⁹⁴ olmak üzere Semerkandî, Vâhidî gibi müfessirler bu âyetin Mekke kafirlerine dostluk ve sevgi gösteren Hâtıb Ebî Belte‘a hakkında nazil olduğunu söylerler.¹⁹⁵

b. **Nisâ 4/61 ve 63:** “Böylece onlara, Allah’ın indirdiğine ve peygamberine icabet edin dediğinde münafiklar, (bu işten) tamamıyla uzaklaşırlar... İşte bunların kalplerindekileri Allah bilir...” İbn Abbâs’ın tefsirinde bu âyet doğrudan Hâtıb b. Ebî Belte‘a ile ilişkilendirilir. O, 61. âyette (وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ) ve (رَأَيْتَ الْمُنَافِقِينَ) sözleriyle kastedilen kişinin Hâtıb (ra) olduğunu söyler.¹⁹⁶ 63. Âyette (يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ) sözüyle kalbinde bir şeyler saklayan kişinin Hâtıb ve onun kalbinde sakladığı şeyin nifakı olduğunu bildirir. Zira Hâtıb ve kardeşi Sa‘lebe Mescid-i Dırâr’ı yaptıktan sonra Hz. Peygamber’e gelerek dünyanın en takvalı mescidini inşa ettiklerini söyleyerek kalplerindekini gizlemişlerdi.¹⁹⁷

Kanaatimizce burada İbn Habîb ve Belâzurî’nin münafiklar arasında zikredip, Mescid-i Dırâr’ın banisi olarak gösterdikleri Sa‘lebe b. Hâtıb ile Hâtıb b. Ebî Belte‘a karıştırılmıştır.¹⁹⁸ Çünkü Hâtıb (ra) ve kardeşi Sa‘lebe günevilir kaynaklarda Sahâbe tabakasından zikredilirken, Sa‘lebe münafiklar arasında zikredilir. Üstelik İbn Abbas’ın tefsirinin devamında yani Tevbe sûresi 75. âyeti

¹⁹⁴ Mukâtil b. Süleyman, 1: 270.

¹⁹⁵ Ebü’l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Baḥrû’l-‘Ulûm*, 1. Baskı (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1413/1993), 1: 205; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Ḳur’ân*, thk. Ebû Muhammed b. Aşûr, 1. Baskı (Beyrût: Dâru İhyâü’t-Turâsi’l-Arabî, 1422/2002), 3: 46; Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarrerü’l-Vecîz fi Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed, 1. Baskı (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422), 5: 293; Bedreddin Çetiner, *Fatiha’dan Nas’a Esbâb-ı Nüzûl*, 5. Baskı (İstanbul Çağrı: Yayınları, 2016), 1: 133.

¹⁹⁶ İbn Abbas b. Abdilmuttalib el-Kureşî, *Tenvîrü’l-mikbâs min Tefsîri İbn ‘Abbâs*, Cemahu Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, 1. Baskı (Lübân: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, trz.), 73. Bu ayetin iniş sebebiyle alakalı pekçok kişi örnek gösterilir. Bkz. Ebü’l-Hasan el-Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzul*, trc. Necdet Çağıl, 1. Baskı (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 102.

¹⁹⁷ İbn Abbas, 73. Vâhidî bu konuda başka kişileri örnek gösterir. Bkz. Vâhidî, 158.

¹⁹⁸ İbn Habîb, *el-Muḥabber*, 468; Belâzurî, *Ensâb*, 1: 276.

açıklanırken “*Bu âyet Sa’lebe b. Hâtıb b. Ebî Belte’a*”¹⁹⁹ hakkında indi demesi bu iki ismin karıştırıldığını gösterir.

c. Nisâ 4/65: “*Hayır; Rabbine yemin olsun ki, aralarında çekiştikleri meselelerde seni hakem tayin edip, senin verdiği hükümü içlerinde bir sıkıntı duymadan tamamen kabul etmedikçe onlar inanmış olmazlar.*” Bu âyetin Zübeyr b. Avvâm ile anlaşmazlığa düşen Ensârî bir sahâbî hakkında indiği rivayet edilir. Anlatıldığında göre tarlasına gelen suyu paylaşma konusunda Ensâr’dan Bedir’de bulunan bir zât ile anlaşmazlığa düşen Zübeyr b. Avvâm Hz. Peygamber’e geldiler. Hz. Peygamber ikisini de dinledikten sonra Zübeyr’e: “*Bahçeni sula, sonra suyu komşuna sal*” dedi. Ensâr’dan olan zat, bu duruma kızdı ve: “*Ey Allah’ın Rasûlü! O, akrabân olduğu için mi böyle yaptın?*” dedi. Onun bu sözü Hz. Peygamber’i kızdırdı ve Zübeyr’e dedi ki: “*Bahçeyi sula, sonra suyu ağaçların köklerine ulaşmıncaya kadar hapset.*” Bunun üzerine ilgili âyet nazil oldu. Müfessirlerin birçoğu Bedir ehli ve Ensârî olan bu kişinin Hâtıb b. Ebî Belte’a olduğu görüşündedir.²⁰⁰ Semerkandî ise bu kişinin Sa’lebe b. Hâtıb olduğunu belirtir.²⁰¹ Sa’lebî ise bu kişinin Sa’lebe b. Hâtıb veya Hâtıb b. Ebî Belte’a’dan birisi olacağını söyler.²⁰² İhtilaflarla birlikte bu hadisenin Hâtıb’ın (ra) hayat serüvenine uymadığını söyleyebiliriz. Zira o, bildiğimiz kadarıyla Zübeyr ailesinin düşmanı değil müttefikidir. Yine o, soy itibarıyla Lahm kabilesinden olup, Ensâr’ın uzak akrabasıdır ve Tabakat kitapları onu Ensâr’dan değil Muhacir’den saymışlardır. Ayrıca ticaretle uğraşan Hâtıb’ın (ra) ziraatle uğraştığına dair elimizde hiçbir delil yoktur.

d. Enfâl 8/28: “*Biliniz ki, mallarınız ve evlatlarınız, sizin için bir imtihandır.*” Mâtürîdî, bazı kimselerin bu âyetin iniş sebebi olarak Hâtıb’a işaret ettiklerini bildirmiştir.²⁰³

¹⁹⁹ İbn Abbas, 162.

²⁰⁰ Mukâtil b. Süleyman, 1: 386; Sa’lebî, 3: 340; Vâhîdî, 160; Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem’ânî, *Tefsîrû’l-Kur’ân*, thk. Yâsir b. İbrahim, 1. Baskı (Riyâd: Dâru’l-Vatan, 1418/1997), 1: 444.

²⁰¹ Semerkandî, 1: 314.

²⁰² Sa’lebî, 3: 340.

²⁰³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, thk. Mecdî Bâselûm, (Beyrût: Dâru’l-Mektebetü’l-İlmiyye, 1426/2005), 5: 186.

- e. **Tevbe 9/23:** *“Ey iman edenler, eğer küfrü imana tercih etmişlerse babalarınızı, kardeşlerinizi dostlar edinmeyin. Sizden her kim onları dostlar edinirse işte onlar zalimlerin ta kendileridir.”* Bu âyet Hâtıb (ra) ile ilişkilendirilse de bu konuda sağlam rivayetler bulunmaz. Çetiner’in ifadesine göre Râzî, bu sûrenin Mekke'nin fethinden sonra nazil olduğu gerekçesiyle müşkil görmüştür.²⁰⁴
- f. **Tevbe 9/75-76:** *“İçlerinde, ‘Şayet Allah bize bol nimetler verecek olursa, and olsun ki sadaka vereceğiz ve iyilerden olacağız.’ diyerek O’na and içenler vardır. Fakat Allah onlara katından lütuf ve kerem ihsan ettiğinde onlar cimrilik ettiler ve yüz çevirdiler...”* İbn Abbas ve Maturudî gibi müfessirler bu âyeti Hâtıb b. Ebî Belte‘a ile ilişkilendirirler. Rivayete göre onun Şam'dan gelecek olan kervanda malı vardı. Kervanın gelmesi gecikince Hâtıb (ra): *“Eğer bu malım gelirse ondan tasaddukta bulunacağım, onunla akrabalarım sila-i rahimde bulunacağım.”* dedi. Sözünü söyledikten bir müddet sonra kervan sağ salim geldi; ancak o cimrilik edip ondan hiç sadaka vermeyince bu âyet nazil oldu.²⁰⁵ Ancak bu âyetin Sa‘lebe b. Hâtıb hakkında indiğini bildiren rivayetler dikkate alındığında²⁰⁶ onun Hâtıb b. Ebî Belte‘a ile karıştırılmış olabileceği ihtimalini akla getirir.
- g. **Mücâdele 58/22:** *“Allah’a ve ahiret gününe inanan bir milletin, babaları veya oğulları veya kardeşleri ya da akrabaları olsa bile Allah’a ve Peygamberine karşı gelenlere, sevgi beslediklerini görmezsin...”* Başta İbn Abbas olmak üzere müfessirler bu âyetin Hâtıb b. Ebî Belte‘a hakkında nazil olduğunu bildirirler.²⁰⁷
- h. **Mümtehone 60/1:** *“Ey inananlar! Benim düşmanım sizin de düşmanınızdır, onları dost edinip sevmeyin...”* Mâturudî gibi müfessirler bu âyetin Mekke'nin fethi sırasında Kureyşlilere Sâre ile mektup yollayan Hâtıb b. Ebî Belte‘a hakkında indiği görüşündedirler.²⁰⁸

²⁰⁴ Çetiner, 1: 444.

²⁰⁵ Mâturudî, 5: 432; Sa‘lebî, 5: 73.

²⁰⁶ Taberî, *Tefsîr*, 14: 370; Semerkandî, 2: 75; Sa‘lebî, 2: 75; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, 1: 462.

²⁰⁷ Mukâtil b. Süleyman, 4: 265; Ebü'l-Muzaffer es-Sem‘ânî, 5: 393; Mâturudî, 9: 577; Sa‘lebî, 9: 264.

²⁰⁸ Mâturudî, 9: 608; Sa‘lebî, 9: 291; Ebü'l-Muzaffer es-Sem‘ânî, 5: 412; Vâhidî, 416.

i. Mümtetine 60/13: “Ey inananlar! Allah’ın gazabına uğramış milleti dost edinmeyin...”

İbn Abbas başta olmak üzere müfessirlerin görüşüne göre Hâtıb (ra), Mekke müşriklerine bir mektub yazıp, onu 10 dinar karşılığında Sâre isminde bir cariyeyle teslim edince Cebrail gelerek durumu bildirdi ve bu âyet de onun hakkında nazil oldu.²⁰⁹

Netice itibariyle bu rivayetlerden yola çıkarak bir değerlendirme yapacak olursak, öncelikle rivayetlerde bir karışıklığın ve bir takım yanlışlıkların olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki Sa‘lebe b. Hâtıb ile Hâtıb b. Ebî Belte‘a karıştırılmaya müsaid iki isim olduğu gibi Hâtıb’ın Sa‘lebe adında bir kardeşi olması işi daha müşkil hale sokmuştur. İkinci bir değerlendirme ise âyetlerin içerikleri üzerine olacaktır. Nitekim bahse konu dokuz âyetin içeriği de olumsuz manalar içeren ve işi yapan kişiyi kusurlu gösteren âyetlerdir. Muhtemelen Hâtıb’ın Mekke müşriklerine yazmış olduğu ihabet mektubu müfessirlerin zihninde olumsuz bir intiba bıraktığından dolayı bu âyetlerle Hâtıb (ra) arasında bir bağ kurulmaya çalışılmıştır.

7. Hakkında Vârid Olan Fıkhî Hükümler

Sahâbeler hakkında vârid olan fıkhî hükümlere dair çalışmalar yapılmadığı gibi akademik makalelerde bu tarzda başlıklar atılmasa da biz onların tanınmasında böyle bir başlığa ihtiyaç olduğunu düşünmekteyiz. Zira hayatı incelenmekte olan Hâtıb’ın yaptığı fiillerin bir kısmı fıkha da yansımıştı. Nitekim onun yaptıkları henüz sağ iken muhakeme konusu olmuş ve o bir takım yaptırımlara maruz kaldığı gibi vefatından sonra da yaptıkları ulema tarafından tartışılarak bazı umumî kaideler çıkarılmıştır. Bu kaideler şöyledir:

a. Casusluk Yapan Samimi Müslümanların Durumu

²⁰⁹ Mukâtil b. Süleyman, 4: 297; Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, 23, 311-312; Ebü’l-Muzaffer es-Sem‘ânî, 5: 422; Abdulfettah el-Kadî, *Esbâb-ı Nüzûl*, trc. Salih Akdemir, 5. Baskı (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 354-355.

Casusluk İslâm hukukunda büyük kabahatlar arasında sayılmakla birlikte²¹⁰ bu işi yapanın kimliğine göre verilen cezanın niteliği değişir. Bir Müslüman kasden ve kötü niyetlerle bu fiili işlerse onun ölümüne cevaz verilebilir. Ancak İslâm hukukçularının çoğuna göre casusluk yapan Müslüman öldürülmez ve bir takım cezalara maruz bırakılabilir. Onları bu konudaki delilleri Hz. Peygamber'in Hâtıb b. Ebî Belte'a hakkında belirlediği şeriattır.²¹¹

Hz. Peygamber Hâtıb'ın yaptığı casusluk ise mazur gördüğünden ulema da bu işi belli ölçüde mazur görür. Çünkü o ailesini ve eşini korumak için bu işe tevessül etmişti. Fakat o her ne kadar ceza almaktan kurtulsa da yaptığı eylemin dinî bir yönü de bulunmaktaydı. Bu yüzden İbn Teymiyye "*Hâtıb'ın günahkâr olduğunu ancak küfre girmediğini*" söylemiştir.²¹² Hâtıb (ra) her ne kadar bu işten ceza almasa da burada dikkat edilmesi gereken bir husus da vardır. Onun yazdığı mektup düşmanların eline ulaşmadığından ceza almamıştır. Mektubu düşmanın eline geçmiş olsa ve İslâm ordusu bu işten büyük zarar görmüş olsaydı verilen hüküm de değiştirebilirdi.

b. Aç Bırakılan Kölenin Hırsızlık Yapması Halinde Verilecek Ceza

Hâtıb b. Ebî Belte'a'nın köleleri ile ilişkileri dikkate alındığında onun kölelerine güzel muamelede bulunmadığını fark edilir. Zira kölesinin Hz. Peygamber'e gelerek onun ateşte olduğunu söylediği rivayetlere yansımıştır. Hâtıb (ra) kölelerine yeteri kadar önem vermediğinden kendisinin ya da oğlunun aç kalan iki kölesi, Müzeyne kabilesinden bir adamın devesini çaldıklarında efendileri onların diyetlerini ödemek yerine şeriata uygun olarak ellerinin kesilmesini istedi. Fakat Hz. Ömer efendilerinin onları aç bıraktığını öğrenince bundan vazgeçti ve efendilerini terbiye etmek için develerin iki katı para cezası tayin etti.²¹³ Bilinen o ki, Hz. Peygamber kurutmak için toplanan meyve çalındığında, çalınan bir kalkan fiyatından fazla ise "kolun

²¹⁰ Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-Müntekâ min Minhâci'l-İ'tidâl*, thk. Muhibiddîn Hatîb, (Mısır: yy, trz.), 236.

²¹¹ Yaşar Yiğit, "İslâm Ceza Hukukunda Casusluk Suçu Ve Cezası", *Diyanet İlmî Dergi*, 35/3 (1999): 43.

²¹² Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetâvâ Şeyhilislâm Ahmed İbn Teymiyye*, 1. Baskı (Suudi Arabistan: Vizâretü'ş-Şuuni'l-İslâm, trz.), 8: 523.

²¹³ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî*, (Mısır: Mektebetü Kâhire, 1388/1968), 9: 136.

kesilmesine", az ise "iki mislinin ödenmesine." hükmetmişti. Hz. Ömer'de buradan kıyas yaparak Hâtıb'a (ra) devenin iki katı ücretini ödemesi cezası verdi.²¹⁴

c. İhtikâr* Yapanlara Karşı Sergilenecek Tutum

Bir gün Hz. Ömer çarşıda kuru üzün satan Hâtıb'a (ra) uğradı ve ona dedi ki: "Ya fiyatı artırırısın ya da malını çarşıımızdan çıkarırız."²¹⁵ Başka bir rivayette ise: "Üzümleri kaçta satıyorsun Ey Hâtıb?" diye sordu. Hâtıb: "İki müdd'ü (Yaklaşık 1,5 kilosu) bir dirhem" diye cevap verdi.²¹⁶ Bunun üzerine Hz. Ömer Hâtıb'a (ra) "Ya sa'yını²¹⁷(Yaklaşık 3 kilosunu) bir dirheme verirsın ya da bizim pazarımızda satış yapamazsın" dedi.²¹⁸ Daha sonra Hz. Ömer kendi kendine düşündü ve Hâtıb'ın evine giderek şöyle dedi: "Sana söylediklerim ne emirdir ne de hüküm. Bu belde halkının hayrı için arzu ettiğim bir şeydir. Nasıl ve nerede istersen satabilirsin"

Hz. Ömer'in Hâtıb'ın fiyatına müdahalesinin önemli bir sebebi vardı. O sıralarda (Hicretin 18. yılında) Taîf'ten kuru üzüm gelmesi bekleniyordu. Hâtıb (ra) ve bazı tüccarlar onların mallarını biraz daha uygun fiyata almak için fiyatları düşürmüşlerdi. Şayet Hz. Ömer olaya müdahale etmemiş olsaydı kervandakiler mallarını gerçek fiyatının altında satacaklardı.

8. Rivayet Ettiği Hadisler

Hadis rivayet etme konusunda Hâtıb (ra) çok meşhur birisi değildir. Ondan rivayet edilen hadis sayısı tespit edebildiğimiz kadarı ile beş tanedir. Onun rivayet ettiği hadisler oğlu Abdurrahman vasıtasıyla bize ulaşmıştır.²¹⁹ Bunun en önemli

²¹⁴ Hamed b. Nâsır en-Necdî, *Mecmûati'r-Resâil ve Mesâilü'l-Fetevâ*, (Tâif: Dâru Sakîf, 1398), 128, 133.

* İhtikâr, yiyecek maddelerini piyasadan toplayıp pahalılaşıncaya kadar stoklanmak veya üreticinin malını ederinden aşağıda almak ve yüksek fiyata satmak olarak tanımlanabilir.

²¹⁵ Malîk, *Buyû'*, 57; *Rûdânî*, 4: 295.

²¹⁶ Müdd: Ölçü birimi olup miktarı şehre göre değişmektedir. Ancak genel olarak 1 müdd 0, 73 litreye denk gelir.

²¹⁷ Sa: Ölçü birimidir. 1 Sa 2.917 Kg'ye denk gelir.

²¹⁸ Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'*, thk. Abdülvehab Abdüllatif, (Mektebetü'l-İkmiyye, trz.) 279; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habibürrahman 'Atâ, 1. Baskı (Beyrût: Mektebetü'l-İslâmî, 1403), 8: 206; Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Süneni'l-Kebîr*, thk. Abdullah b. Muhsin et-Türkî, (Yemâme: Merkezü Hecer, 1432/5001), 1: 412.

²¹⁹ Ebû Hâtım Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, (Beyrût: Dâiretü'l-Me'arifi'l-Osmâniyye, 1271/1952), 3: 303.

sebeplerinden birisi kendisinin Medine’de, ailesinin ise Mekke’de olmasıdır. Onun rivayet ettiği hadisler şunlardır:

- 1- Abdurrahman b. Hâtıb babasından şöyle rivayet etti: *“Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu duydum: ‘Mü’min cennette, cennet kadınlarından yetmiş iki, dünya kadınlarından iki kadınla evlenecek.”*²²⁰
- 2- Diğer hadis: *“Kim beni öldükten sonra görürse uyanıkken de görecektir, elbette şeytan benim şeklime giremez.”*²²¹
- 3- Yahyâ b. Abdurrahman babası vasıtasıyla dedesi Hâtıb’tan şöyle rivayet etti: *“Hz. Peygamber beni İskenderiye melikine gönderdi. Ona mektubu ben götürdüm. Mukavkıs ona üç hediye verdi. Onlardan birisi Hz. Mâriye idi.”*²²²
- 4- Abdurrahman b. Hâtıb vasıtasıyla: *“Her kim Cuma günü yıkanır ve güzel elbise giyerse, gelecek cumaya kefarete olur.”*²²³
- 5- Son hadis şöyledir: *“Resulullah’ı gördüm şiddetli bir haldeydi. Ali b. Ebû Talib’in elinde, içinde su bulunan bir kalkan vardı.”*²²⁴

9. Vefatı

Hâtıb b. Ebî Belte’a ticaret sayesinde hayatını rahat bir şekilde sürdürdü. Hicretin 30. (m. 650) Senesinde 65 yaşındayken Hz. Ömer’in halifeliği zamanında vefat etti.²²⁵ Vefat ettiğinde hicret yurdu olan Medine’de bulunuyordu.²²⁶ Cenaze

²²⁰ Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 193; Rıza, 36; Bukâî, 61.

²²¹ Vâkıdî, 2: 798; İbn Mende, *Ma’rifetü’s-Sahâbe*, 1: 372-373; İbn Abdilber, *el-İstî’âb fî Ma’rifeti’l-Aşhâb*, 1: 315; Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 193.

²²² İbn Mende, *Ma’rifetü’s-Sahâbe*, 1: 373; İbn Abdilber, *el-İstî’âb fî Ma’rifeti’l-Aşhâb*, 1: 315; Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 193.

²²³ Ebu Dâvud, *Kitâbu’t-Tahâre*, 343; İbn Mende, *Ma’rifetü’s-Sahâbe*, 1: 372; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe*, 1: 661; Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 193.

²²⁴ Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 193.

²²⁵ İbn Sa’d, 3: 114; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 166; İbn Kuteybe, *Maârif*, 318; Belâzurî, *Ensâb*, 1: 202; İbn Mende, *Ma’rifetü’s-Sahâbe*, 1: 371; Beyhakî, 4: 396; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe*, 1: 661; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 6: 257; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 2: 18; Askalanî, *el-İsâbe*, 2: 193; Rıza, 36; Bukâî, 61; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte’a*, 146.

²²⁶ Belâzurî, *Ensâb*, 1: 202; Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, er-Rebeî, *Mevlidü’l-ulemâ ve vefeyâtühüm*, thk. Abdullah Ahmed Süleyman, 1. Baskı (Riyad: Dâru’l-‘Âsime, 1410), 1: 115.

namazını Osman b. Affân kıldırdı.²²⁷ Öldüğünde 4 bin dinar, birkaç dirhem,²²⁸ bir ev ve bazı eşyalar bıraktığı rivayet edilir.²²⁹

Sonuç

Hâtıb b. Ebî Belte‘a’nın hayatı hakkında yaptığımız araştırma da öncelikle bazı ihtilafli hususların ve aydınlatılması güç meselelerin olduğunu söylemek durumundayız. Sevindirici olan şey ise tefsir, hadis, fıkıh ve tarih kitaplarının birçoğunda onun adı çokça zikredilmiştir. Şamile tarama indeksinde 3 bine yakın arama sonucunun listelenmesi de bu sebeptir. Onun hayatının İslâmî ilim dalları için önemli olmasının temel nedeni ise İslâm tarihinde üstlendiği stratejik misyondandır. Onun hayatına bir bütün olarak baktığımızda onun üç önemli misyonunu olduğunu görmekteyiz. Birincisi Bedir gazvesi başta olmak üzere Hz. Peygamber’in gazvelerinin birçoğuna katılarak sadakatini ortaya koymasısıdır. İkincisi Mekke’nin fethinde casusluk yapması, üçüncüsü ise başta Hz. Peygamber olmak üzere devlet başkanları tarafından elçi seçilmesidir. Bu üç paye onun makamını yükseltmek için yeterlidir.

Hâtıb (ra), Mekke müşriklerine yazdığı mektuptan dolayı herhangi bir cezaya maruz çarptırılmadığı gibi bundan sonraki yaşantısında hiçbir kimsenin olumsuz yakıştırmalarına maruz kalmamıştı. Üstelik cennetlik olduğu da bizzat Hz. Peygamber tarafından müjdelenmişti. Bu yüzden günümüzde onu casus adlederek, üzerinde ajan algısı oluşturmaktan ve onu muahaze etmekten uzak durulmalıdır. Lakin bazı kaynaklarda onun için “saf”, “safdil” hatta “ahmak” şeklinde yakıştırmaların yapılması üzücüdür.²³⁰ Özellikle Muhammed Hamidullah’ın eserlerinde görülen bu terimlerin çeviri hatası olmasını temenni etmekteyiz. Aksi halde Allah ve Rasûlü’nün razı olduğu, ayrıca Sahâbe olma şerefine erişen birisine

²²⁷ İbn Sa‘d, 3: 114; İbn Kuteybe, *Maârif*, 318; Belâzurî, *Ensâb*, 1: 202; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe*, 1: 661; Rıza, 36; Bukâî, 61.

²²⁸ İbn Kuteybe, *Maârif*, 318; Hattâb, *Hâtıb b. Ebî Belte‘a*, 146.

²²⁹ İbn Sa‘d, 3: 114.

²³⁰ Muhammed Hamidullah, *Hazreti Peygamberin Savaşları*, çev: Salih Tuğ, 2. Baskı (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1991), s.141.

bu tür yakıştırmalar hakaret olacaktır. Yine onun ilk Müslümanlardan, muhacirlerden, Bedir ehlinden, Hz. Peygamber'in kıymet verdiği okçulardan ve elçilerden olduğu hatırlardan çıkarmamalıdır.

Hâtıb'ın hayatından alınması gereken ders ise doğru sözlü olması ve sıkıntılı zamanlarda isyan duygularına kapılmayarak dimdik duruş sergilemesidir.

Kaynakça

- ABDURRAHMAN, Aîşe, *Nisau'n-Nebiyî*, 1. Baskı. Mağrib: Dâru'l-Hilal, 1971.
- ADEVÎ, Muhammed Ali Mahluf, *Mâriye el-Kibtîyye (r.a.)*, 1. Baskı Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1406/1986.
- AFÂNÎ, Seyyîd b. Hüseyin, *Envârü'l-Fecr fî fadâilî Ehl-i Bedr*, 1. Baskı. Cidde: Dâru Mâcid, 1428/2006.
- AYNÎ, Bedreddin Ebî Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetü'l-Ğârî Şerhî Sahihî'l-Buharî*, Beyrût: Dâru'l-Fikr, trz.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyad Ziriklî, 1. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- BEYHAKÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin (ö. 384/458), *Delâilü'n-Nübüvve ve Mağrifeti Ahvali Sâhibe's-Şerîyye*, Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988/1408.
- BUKÂÎ, Abdullatif b. eş-Şeyh Ahmed, *Ehlü Bedir*, 1. Baskı. Beyrût: Dâru Lübnan, 1409/1989.
- DURAN, Asim -Mahmud Aydın, *Kur'an ve Hıristiyanlar*, (İstanbul: Kuramer, 2019).
- EBÛ ZÛR'A ED-DİMAŞKÎ, Abdurrahmân b. Amr (ö. 281/894), *et-Târîh*, thk. Şükrullâh Nimetullah el-Kûcânî, 1. Baskı. Dimaşk: Mecmeu'l-Lügâtü'l-Arabiyye, trz.
- EBÛ'L-FİDÂ', İmâdüddîn İsmâîl b. Alî el-Eyyübî (ö. 732/1331), *Muhtasar-ı fî Ahbar-ı Beşer*, 1. Baskı (Mısır: Matbaatü'l-Hüseyniyye, trz.
- EBÛ'L-MUZAFFER ES-SEM'ÂNÎ, Mansûr b. Muhammed, *Tefsîrü'l-Kur'an*, thk. Yâsir b. İbrahim, 1. Baskı. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- ERKOÇOĞLU, Fatih, "Medine Coğrafyası ve Uhud Savaşı Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 2011.
- FÂKİHÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk (ö. 278/891), *Ah̄bâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsîh*, thk. Abülmelik b. Abdullah Duheys, 1. Baskı. Beyrût: Dâru Hıdır, 1414.
- FESEVÎ, Ebî Yusuf Ya'kub b. Süfyân (ö. 277/890), *Kitabû Mağrife ve't-Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, 1. Baskı. Beyrût: Müessesetü Risâle, 1401/1981.
- HALİFE B. HAYYÂT, Ebû Amr (ö. 240/854-55), *Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, 1. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1397.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *Hazreti Peygamberin Savaşları*, çev: Salih Tuğ, 2. Baskı. İstanbul: Yağmur Yayınları, 1991.
- HATİB, Abdulkerim Mahmud, *Nisâü Havle'r-Rasul*, Riyâd: Dâru'l-Hatib, 1992.

- HATTÂB, Mahmud Şît, “Es-Sâhibû’s-Sefîr Hâtıb b. Ebî Belte‘a el-Lahmî”, *Risâletü’l-Halîci’l-Arabî*, Riyad 3/9 1983.
- HUDARÎ, Muhammed, *Nurû’l-Yakîn fî Sîret-i Seyyidî’l-Murselîn*, Mısır, yy, 1315.
- İBN ABBAS, Abdilmuttalib el-Kureşî (ö. 68/687-88), *Tenvîrü’l-mikbâs min Tefsîri İbn ‘Abbâs*, Cemahu Muhammed b. Ya’küb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, 1. Baskı. Lübnân: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, trz.
- İBN ABDİLBER, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf en-Nemerî (ö. 463/1071), thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, 1. Baskı. Beyrût: Bicâvî, Dâru’l-Cîl, 1412/1992.
- _____, *ed-Dürer fî İhtisâri’l-Megâzî ve’s-Siyer*, thk. Şevkî Dayf, 1. Baskı. Kâhire, yy, 1386/1966.
- İBN ABDİLHAKEM, Ebû’l-Kasım (ö. 257/871), *Futûhu Mısır ve’l-Mağrib*, thk. Abdülmünim Âmir, Kâhire: yy, trz.
- İBN ATİYYE, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelüsî (ö. 541/1147), *el-Muḥarrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, thk. Abdüselam Abdüşşafi Muhammed, 1. Baskı. Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1422.
- İBN EBÎ HAYSEME, Ebû Bekr Ahmed (ö. 279/893), *et-Târîhu’l-Kebîr*, thk. Salâh b. Fethî Hilâl, Kâhire: el-Fârûku’l-Hadîse, 1427/2006.
- İBN HACER ASKALANÎ, Ebü’l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *el-İsâbe fî Temyizi’s-Sahâbe*, thk. Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdi’l-Ber, 1. Baskı. Kâhire: Mektebetü İbn Teymîyye, 1993/1414.
- _____, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, 1. Baskı. Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1994/1415.
- İBN HABÎB, Ebû Cafer Muhammed b. Habîb (ö. 245/860), *Kitâbü’l-Muḥabber*, thk. Elisa Lichtenstadter, 1. Baskı. Beyrût: yy, trz.
- İBN HADİDE ENSÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ahmed (ö. 783/1381), *el-Misbâhü’l-Mudi fî Küttabî’n-Nebîyyi’l-Ümmî (s.a.v) ilâ Müluki’l-Arz min Arabî ve Acemî*, Beyrût: Âlemü’l-Kitab, 1405/1985.
- İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed (732/808), *Tarihü İbn Haldun*, thk. Halil Şahhade -Süheyl Zekkâr, Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1421/2000.
- İBN HİBBÂN, Ebû Hâtım Muhammed (ö. 354/965), *es-Sikât*, thk. Muhammed b. Muîdhan, Dâiretü’l-Me‘arifi’l-Osmânî, Beyrût: Dâiretü’l-Me‘arifi’l-Osmânî, 1393/1973.

- _____, *Meşâhîru 'Ulemâ'î'l-Emşâr*, thk. Merzuk Ali İbrahim, 1. Baskı. İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî, Beyrût: Darû'l-Kitab 1410/1990.
- İBN KAYYİM EL-CEVZÎ, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züra (751/1350), *Zâdü'l-Me'âd fî Hedyî Hayrîl İbâd*, thk. Şuuayip Arnavut, 1. Baskı. Beyrût: yy, 1981.
- İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ el-Hafız (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Çev., Mehmet Keskin, 1. Baskı. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- İBN KUTEYBE, Ebî Muhammed Abdullah Müslîm (276/889), *el-Meârîf*, thk. Servet Ukkâşe, 1. Baskı. Kâhire: Dâru'l Marife, 1981.
- İBN MANZÛR, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Beyrût: Dârus's-Sadr, trz.
- İBN MENDE, Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk (ö. 395/1005), *Fethü'l-Bâb fi'l-Künâ ve'l-Elkâb*, thk. Ebû Kuteybe, 1. Baskı. Riyâd: Mektebetü Kevser, 1417/1996.
- _____, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, thk. Âmir Hasan Sabri, 1. Baskı. Arabistan: Câmiatü'l-İmarât, 1426/2005.
- _____, *Müstahrec min Kütübi'n-Nâs li't-Tezkire ve'l-Müstetraf min Ahvâli'n-Nâs li'l-Ma'rife*, thk. Ammar Hasan Sabrî, 1. Baskı. Bahreyn Vizâretü'l-Adl, trz.
- İBN SA'D, Ebû Abdullah Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1. Baskı. Beyrût: Dâru's-Sadr, 1985/1405.
- İBN SEYYİDÜNNÂS, Muhammed (ö. 734/1334), *Uyûnu'l-Eser fî Fünûni'l-Megâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, thk. Muhyiddîn Mustû-Muhammed el-İd el-Hadrâvî, 1. Baskı. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1996.
- İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim (ö. 728/1328), *Mecmû'u Fetâvâ Şeyhîlislâm Ahmed İbn Teymiyye*, 1. Baskı. Suudi Arabistan: Vizâretü'ş-Şuuni'l-İslâm, trz.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed (ö. 597/1201), *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata- Mustafa Abdülkadir Ata, 1. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.

- İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddün Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 630/1233) , *el-Kâmil fi't-Târih (İslam Tarihi)*, çev., Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın arkadaşları, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2008.
- , *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sâhâbe*, thk. Muhammed Abdülmenâm el-Berî-Abdulfettah Ebû Senne, 1. Baskı. Beyrût: Darû'l-İlmiyye, trz.
- KALKAŞENDÎ, Ebû'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'ş'a fi Sinâati'l-İnşâ*, 1. Baskı Beyrût: Dâru'l-Kitâbü'l-İlmiyye, trz.
- KASTALÂNÎ, Ebû'l-Abbas Şihabeddin Ahmed b. Muhammed (923/1516), *el-Mevahibü'l-Ledüniyye bi'l- Minahi'l-Muhammediyye*, thk. Salih Ahmed eş-Şemmî, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1410/1990.
- , *İrşâdu's-Sârî li Şerhî'l-Buhârî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1410/1990, XI.
- KAZICI, Ziya, Hz. Muhammed'in Aile Hayatı ve Eşleri, İstanbul: İFAV, 1997.
- KELÂÎ, Süleyman b. Mûsa, *el-İktifâ bâma Tedâmmenehü min Meğâzi Resûlallah ve Selâsete'l-Hûlefâ*, thk. Kemaleddîn İzzettin Ali, , 1. Baskı. Beyrût: yy, 1997
- KILIÇ, Ünal, *Psikolojik Taktik Ölümsüz Zafer Mekke'nin Fethi*, 1. Baskı. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2009.
- LİNGS, Martin, Hz. Muhammed'in Hayatı, çev: Nazife Şişman, 43. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- MAKDÎSÎ, Mutahir b. Tahir, *Kitabû Bed ve't-Tarih*, thk. Ziyad Ahmed b. Sehl el-Belhî, 1. Baskı. Beyrût: Dâru's-Sâdr, 1903.
- MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî (ö. 333/944), *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâselûm, Beyrût: Dâru'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1426/2005.
- MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *Kitabü'l-Ahkâmu's-Sultanîyye ve'l-Vilayâti't-Dinîyye*, thk. Muhammed Mübarek el-Bağdadî, Kuveyt: Mektebetü Dâru İbn Kuteybe, 1409/1989.
- MİZZÎ, Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemal fi Esmâi'r-Rical*, thk. Beşşar Avvar Maruf, Beyrût: Müessesetü Risale, 1992.
- MUIR, William, *The Life of Mahomed*, London: 1861.
- MUHAMMED, Abdülğânî Abdurrahman, *Zevcâtü'n-Nebiyî Muhammed ve Hikmetü Teâddüdihinne*, 1. Baskı. Mısır: Mektebetü Medbulî, 1408/1988

- MUKÂTİL B. SÜLEYMAN, b. Beşir el-Ezdî (ö. 150/767), *Tefsîrü Mukâtil b. Süleyman*, 1. Baskı. Beyrût: Dâru İhyai't-Turâs, 1423.
- NÂSİF, Hafnî, *Mâriye el-Kıbtîyye Tahkikû fî Sîretihâ ve Muvâtinihâ*, *Mecelletü'l-Hilal*, Mısır 2/1933.
- NEDVÎ, Şah Muînüddîn Ahmed, *Asr-ı Saadet (Peygamberimiz'in Ashabı)*, çev: Ali Genceli, 1. Baskı. İstanbul: Doğan Ofset, 1984.
- NÜVEYRÎ, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb (ö. 733/1332), *Nihâyetül-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk. Abdülmecîd Terhîni, Beyrût: Dâru'l-İlmiyye, 1424.
- RÂZÎ, Fahreddîn *Tefsîr-i Kebîr Mefâtilu'l-Gayb*, çev: Suat Yıldırım ve Arkadaşları, 1. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- REBEÎ, Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (ö. 379/), *Mevlidü'l-ulemâ ve vefeyâtühüm*, thk. Abdullah Ahmed Süleyman, 1. Baskı. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1410.
- RIZKULLAH Ahmed, Mehdi, *es-Siretü'n-Nebeviyye fî Dâv'il Masâdiri'l-İslâmiyye*, 1. Baskı. Riyad: Merkezü Melik Faysal, 1992.
- RÛDÂNÎ, Muhammed b. Süleyman, *Cem'ul-Fevâid min Câmi'il-Usûl ve Mecma'iz-Zevâid*, 1. Baskı. Ocak: Yayıncılık, İstanbul 2008.
- SA'LEBÎ, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'an*, thk. Ebû Muhammed b. Aşûr, 1. Baskı. Beyrût: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- SEMERKANDÎ, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed (ö. 373/983), *Bahrü'l-'Ulûm*, 1. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- SÜHEYLÎ, Abdurrahmân b. Abdillâh, *Ravdû'l-Unûf fî Tefsîri's-Sîreti'n-Nebevi lî İbn Hişâm*, thk. Abdurrahman el-Vekîl, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, trz.
- ŞAMÎ, Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîret-i Hayrî'l-İbâd*, thk. Mustafa Abdulvahid, Kâhire: yy, 1990/1410.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali (ö. 1250/1834), *Derru's-Sahâbeti fî Menâkibi'l-Karâbeti ve's-Sahâbeti*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Umerî, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1984.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Tarihü't-Taberî*, 2. Baskı. Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387.
- _____, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli âni'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru'l-Hicr, Kâhire: Dâru'l-Hicr, 1422/2001.

- TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl, *Târîhü Hulefâ-i Râşidîn el-Fütuhât ve'l-İncizâtü'l-Siyâsiyye*, Ürdün: Dârü'n-Nefâis, 1424/2003.
- URVE B. ZÜBEYR, Ebû Abdullah el-Esedî el-Kureyşî (ö. 93/712), *Meğâzi Rasûlullah*, thk. Mustafa Azâmî, 1. Baskı. Riyad: Mektebet't-Terbiyyetü'l-Arab, 1981.
- VÂHIDÎ, Ebû'l-Hasan, *Esbâb-ı Nüzul*, trc. Necdet Çağıl, 1. Baskı. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- VÂKIDÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (ö. 207/823), *Kitabü'l- Meğâzi*, thk. Marsden Jones, 3. Baskı. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984.
- _____, *Futûhu's-Şam*, Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1997.
- _____, *er-Ridde ma'a Nebezeti min Futûhu'l-Irâk*, thk. Yahyâ el-Becûrî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1410/1990.
- YA'KÛBÎ, Ahmed b. Abû Yakub, *Târihu'l-Yakûbî*, thk. Abülminir Mühenna, Beyrût: yy, 1413/1993.
- WATT, W. Montgomery, *Muhammad at Medina*, Oxford :1956.
- ZEBÎDÎ, Zeynü'd-Dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdü'l-Lâtîfî, *Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, çev: Kamil Miras, 1. Baskı. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1978.
- ZEMAŞERÎ, Ebûl Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer (467/538), *el-Keşşâf an Hakâikî't-Tenzîl ve Uyûnü'l-Ekâvil fî Vücuhi't-Te'vîl*, thk. Ahmed Abdu'l-Mevcud- Ali Muhammed el-Muavved, 1.Baskı. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1418/1998.
- ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve vefâyâtü'l-Meşâhiri'l-Âlam*, thk. Beşar Avvar Mağruf, 1. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Ğarbî'l-İlmiyye, 2003.
- _____, *Esmâu's-Sâhabe*, 1. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Maârîf, trz.
- _____, *Siyeru Alâmu'n-Nübelâ*, 1. Baskı. Beyrût: Müesssetü Risâle, 1401/1981.
- _____, *el-Müntekâ min Minhâci'l-İ'tidâl*, thk. Muhibiddîn Hatîb, Mısır: yy, trz.
- ZÜBEYRÎ, Abdullah b. el-Mus'âb (156/236), *Kitâbu Nesebi Kureyş*, 3. Baskı. Kâhire: Dâru'l-Maârîf, trz.

ABDURRAHMAN B. MUHAMMED B. EŞ'AS İSYANI

Hüseyin PAÇA*

Öz

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as isyanı Emevîler döneminde 701-704 (hicrî 81-85) yılları arasında meydana gelmiştir. Irak valisi Haccac b. Yusuf tarafından Sicistan bölgesine fetih için gönderilen Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as, Haccac'ın tavırlarına kızarak isyan etmiştir. Bu isyana dönemin âlimlerinin büyük bir kısmı aktif olarak destek vermiştir. İsyân Emevî Devletini derinden sarsmıştır. Deyru'l-Cemacim, Zaviya ve Meskin Savaşları sonucunda vali Haccac b. Yusuf tarafından bastırılmıştır.

THE REVOLT OF ABD AL-RAHMAN IBN AL-ASHATH

Abstract

The revolt of Abd Al-Rahman Ibn Al-Ashath occurred between the years of 701-704 (hijri 81-85) during the period of the Umayyads. Having been sent to the region of Sistan for the conquer of there by Hajjaj Ibn Yousef known as the mayor of Iraq, Abd Al-Rahman Ibn Al-Ashath revolted due to the disturbing attitudes of Hajjaj. Most of the scholars at that time actively supported the revolt. The State of Umayyad was deeply shaken up by the revolt repressed after the wars of Dayr Al-Jamajim, Zawiya and Masken by the mayor Hajjaj Ibn Yousef.

Giriş

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as isyanı, Emevîler döneminde meydana gelen ve ülkenin doğu bölgesini tehlikeye atarak devleti dağılma noktasına getiren önemli isyanlardan bir tanesidir. Sicistan bölgesinde filizlenmiş ve Irak'ta Emevî Devletini yok edebilecek kadar büyümüştür. Bu isyanın en önemli özelliklerinden birisi dönemin tanınmış âlimleri tarafından da desteklenmiş olmasıdır.

Kaynaklar Abdurrahman'ın soy kütüğünü: 'Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'¹ şeklinde vermektedir. Adı, dedesine nispetle edilerek 'İbn Eş'as' olarak geçmektedir. Kabile bağlantısı ise; 'Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as b. Kays b.

Makalenin Geliş Tarihi: 11.04.2019

Makalenin Kabul Tarihi: 20.06.2019

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0001-6408-108X, e-mail: huseyinpaca@hotmail.com

¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: 1968), 5: 65, 6: 171, 292; İbn Hazm, *Cemheratü ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Kahire: ts.), 425.

Ma'dikerib b. Muaviye b. Cebele b. Adiy b. Rabia b. Muaviye b. Haris b. Muaviye b. Sevr b. Müretti' b. Muaviye b. Kinde² şeklindedir.

Dedesi Eş'as b. Kays hicrî 10 yılında (631) Kinde kabilesinden oluşan bir heyetin başında Medine'ye gelip Hz. Peygamber ile görüşüp Müslüman olmuştur.³ Medine'de Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşi Ümmü Ferve ile nikâhlanmış ancak dönüşünde Ümmü Ferve'yi götürmesine izin verilmemiştir.⁴ Halife Hz. Ebû Bekir döneminde Hadramut'ta zekât vermeyi reddederek kabilesiyle birlikte isyan etmiştir.⁵ Üzerine gönderilen birliklerce esir alınarak Medine'ye gönderilmiştir. Hz. Ebû Bekir onu affetmiş ve kız kardeşi Ümmü Ferve ile ikinci kez evlendirmiştir.⁶ Eş'as'ın bu evliliğinden; Muhammed, İsmail, İshak adlı oğulları ile Kureybe, Hubâbe ve Ca'de adlı kızları dünyaya gelmiştir.⁷

Eş'as b. Kays, hicrî 15 (636) yılında Kindelilerden oluşan 1700 kişilik bir birlik ile İran'ın,⁸ hicrî 17 (638) yılında Suriye'nin fethine katılmış ve Yermûk Savaşında bir gözünü kaybetmiştir.⁹ Daha sonra kabilesiyle Kûfe'ye yerleşmiştir. Hicrî 26 (646-647) yılında bir müddet Hz. Osman'ın Azerbaycan valiliğini de yapmıştır.¹⁰

Eş'as b. Kays, Hz. Ali taraftarı olup Sıffin Savaşına katılmış ve Hz. Ali'yi hakem tayinine razı etme ve Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin hakemliğe getirilmesinde etkili olmuştur.¹¹ Nehrevân ve Harûra'da Haricîlere karşı yapılan mücadelelere de

² İbn Sa'd, 5: 65; İbn Hazm, 425; Halife, Kitâbü't-Tabakât, thk. Ekrem Ziyâ el- Ömerî (Riyad: 1985), 162.

³ Asri Çubukçu, "Eş'as b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 455.

⁴ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fi ma 'rifeti's-sahabe*, thk. Halil Me'mun Şihâb (Beyrut: 1997), 1: 115; Çubukçu, "Eş'as b. Kays", 11: 455.

⁵ Daha geniş bilgi için bk.: Belâzurî, *Futûhu'l- buldân*, trc. M. Fayda (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 147.

⁶ İbn Sa'd, 5: 10, 6: 22; 8: 249; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, thk. Muhammed İsmail es-Sâvî (Beyrut: 1935), 334; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*. thk. Ahmed Hakim (Beyrut: 1991), 1: 227.

⁷ İbn Sa'd, 8: 249; Belâzurî, *Futûh*, 147.

⁸ Çubukçu, "Eş'as", 11: 456.

⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1: 116; Belâzurî, *Futûh*, 193; Çubukçu, "Eş'as", 11: 456.

¹⁰ Belâzurî, *Futûh*, 293; Çubukçu, "Eş'as", 11: 456.

¹¹ Abdulmun'im Macid, *et-Tarihu's-siyasî li'd-devleti'l-Arabiyye* (Kahire: 1982), 2: 155; Julius Wellhausen, *İslamiyet'in İlk Devirlerinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, trc. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 2.

katılmıştır. Ca'de adlı kızını Hz. Hasan ile evlendirerek Hz. Ali ailesi ile akrabalık bağı kurmuştur. Hz. Ali'nin şehadetinden kırk gün sonra Kûfe'de vefat etmiştir. Cenaze namazını damadı Hz. Hasan kıldırmıştır.¹²

Abdurrahman'ın babası Muhammed b. Eş'as, Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşi Ümmü Ferve'den doğmuştur.¹³ Hz. Ebû Bekir'in yeğeni olan Muhammed'in bilinen ilk siyasî faaliyeti Hz. Hasan tarafından Muaviye'ye elçi olarak gönderilmesidir.¹⁴ Muhammed b. Eş'as, Muaviye zamanında Irak valisi Ubeydullah b. Ziyad tarafından Taberistan'a vali olarak gönderilmiştir.¹⁵ Yezid zamanında da Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye temsilci olarak gönderdiği Müslim b. Akil'i tutuklamakla görevlendirilmişti.¹⁶ Daha sonra Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer almış ve Musul valisi olmuştur.¹⁷ Mus'ab b. Zübeyr'in ordusunda Kûfelilerin başında Harûra'da Muhtar es-Sakafî ile yapılan savaşta öldürülmüştür.¹⁸

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'a gelince onun nerede ve ne zaman doğduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Aktarılan bir habere göre: Kûfe'ye gelen Hz. Hüseyin'in temsilcisi Müslim b. Akil bir evde saklanır. O sıralarda çocuk olan Abdurrahman bir toplantıda babası Muhammed'in kulağına Müslim'in yerini fısıldar, Vali Ubeydullah b. Ziyad çocuğun ona ne söylediğini sorar ve Müslim'in yerini öğrenir.¹⁹ Dineverî bu haberi anlatırken Abdurrahman'ın buluş çağına yaklaşmış bir çocuk olduğundan söz etmektedir.²⁰ Şartlar dikkate alındığında buluş çağındaki bir çocuğun yaklaşık on iki yaşında olduğu söylenebilir. Müslim b. Akil,

¹² Belâzurî, *Futûh*, 148.

¹³ İbn Sa'd, 5: 11; Belâzurî, *Futûh*, 147; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1: 116; İbn Hacer, 5: 43-44; Halife, *Tabakât*, 331.

¹⁴ İbn Sa'd, 6: 171.

¹⁵ Belâzurî, *Futûh*, 481.

¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: 1971), 8: 155; Taberî, *Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Beyrut: 1967), 5: 373; Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdulmun'im Âmir (Bağdat: ts.), 240; Wellhausen, *Dinî Siyasî Muhalefet Partileri*, 103.

¹⁷ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-futûh* (Beyrut: 1986), 3: 267; İbn Hacer, 5: 44; Abdulmun'im Macid, 2: 155.

¹⁸ Taberî, 6: 101; Hasan Yaşaroğlu, *Muhtar es-Sakafî* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1991), 48; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fı ahbari men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnavut (Beyrut: 1988), 1: 293; Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 140.

¹⁹ Taberî, 5: 373; İbn-Kesîr, 8: 155; Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 103.

²⁰ Dineverî, *Ahbâr*, 240.

Kûfe'de hicrî 60 (680) yılında yakalanmıştı. Buna göre onun hicrî 48 veya 49 (668) yılında doğmuş olması muhtemeldir. Dedesi Eş'as Kûfe'ye yerleşip orada ölmüştür. Babası Muhammed de hayatının büyük bir bölümünü Kûfe'de geçirmiştir. Bu bilgilerden hareketle Abdurrahman'ın Kûfe'de doğmuş olduğu söylenebilir.

Abdurrahman'ın mensup olduğu Kinde Kabilesi, Arap Yarımadasının güneyinde Hadramut bölgesinde yaşayan bir kabile iken İslâm dinini kabulü ile birlikte Suriye ve Irak fetihlerine katılmış olup Kûfe şehri kurulduktan sonra dedesi Eş'as'la birlikte Kûfe şehrinin kenarına yerleşmişlerdir. Kinde kabilesinin önderliğini Eş'as ve çocukları sürdürmüştür. Eş'as ve çocuklarının Kindelilerle birlikte Emevîlere karşı farklı eğilimlerde oldukları görülmektedir. Eş'as b. Kays'ın Hz. Ali, oğlu Muhammed'in de Hz. Hasan taraftarı olduğu görülmektedir. Muhammed'in; hilâfet Muaviye'ye geçince Emevî yanlısı olduğu, Emevîler güç kaybedince de Abdullah b. Zübeyr yanlısı olduğu, vefatına kadar da Abdullah b. Zübeyr taraftarı olarak kaldığı görülmektedir.

Abdurrahman'ın kendisi de çocuk yaşta Emevî taraftarı olduğu, Muhtar es-Sakafî ortaya çıkınca Muhtar taraftarı, sonra Abdullah b. Zübeyr taraftarı olduğu görülmektedir. Muhtar es-Sakafî ve İbn Zübeyr ortadan kaldırılınca Emevîlerin yanında yer almış ve nihayet Emevîlere de isyan etmiştir.

A. Abdurrahman'ın İsyandan Önceki Faaliyetleri

2. Abdullah b. Zübeyr Zamanındaki Faaliyetleri

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as, Mus'ab b. Zübeyr taraftarı olmadan önce Muhtar es-Sakafî taraftarıydı. Mus'ab b. Zübeyr tarafına nasıl ve ne zaman katıldığı bilinmemektedir. Babası Muhammed'in de öldürüldüğü Harûra Savaşında Mus'ab'ın yanında yer almıştı. Mus'ab b. Zübeyr'in; esir alınan Muhtar es-Sakafî'nin askerlerini affetme eğiliminde olduğunu gören Abdurrahman bu esirlerin; çocuklarını ve akrabalarını öldürdüklerini, birçoğunu da yaraladıklarını söyleyerek affedilmelerine karşı çıkıp Mus'ab b. Zübeyr'in ya esirleri ya da kendilerini tercih

etmesini belirterek ayrılma baskısını kullanmış ve en sert şekilde tepkisini ortaya koymuştur.²¹

2. Emevîlere Katılması

Abdurrahman'ın Emevî idaresine katılması, Halife Abdülmelik döneminde Mus'ab b. Zübeyr'in öldürülmesinden sonra olmalıdır. Emevîler, isyanları bastırılmış, bölgenin tek hâkimi olmuş ve uzun süre Haricîlerle mücadele eden Mus'ab'ın kumandanlarından Mühelleb b. Ebî Sufra da Emevî idaresine katılmıştı. Tercih edebileceği bir seçeneğinin kalmaması sebebiyle Abdurrahman'ın Emevîlere katılmış olduğu söylenilebilir.

Abdurrahman'ın Emevî emrindeki ilk görevi, beş bin kişilik bir birlik ile hicrî 72 (692) yılında Ahvâz'da Haricîlere karşı yaptığı mücadeledir. O, Haricîlere karşı başarılı bir sonuç elde etmişti. Haricîlerle savaş bittikten sonra da Rey şehrine vali olarak gönderilmiştir.²²

3. Haccac Zamanındaki Faaliyetleri

Haccac b. Yusuf es-Sakafî, vali olarak Irak'a geldiğinde oğlu Muhammed'i Abdurrahman'ın kız kardeşi Meymûne ile evlendirdi. Haccac'ın Abdurrahman ile akrabalık kurması, Meymûne'nin güzelliği yanında güç birliği oluşturmak istemiş olmasına bağlanmaktadır.²³

Haccac, Abdurrahman'ın annesine de iltifat eder, isteklerini yerine getirirdi.²⁴ Bir defasında Haccac, Abdurrahman'ı bir savaşa göndermek istemişti. Abdurrahman gitmek istemediği için annesini Haccac'a aracı olarak göndermişti. Annesi Haccac'a gidip oğlu Abdurrahman'ı bu savaşa göndermemesini istemiş, Haccac da annesinin isteğiyle onu bu savaşa göndermemiştir.²⁵

Bir gün Haccac halkı toplayıp güvenlik işleriyle uğraşabilecek bir kişi sormuştu. Kâtibi Anbese b. Said; güç ve itibar bakımından güvenlik işlerini yerine

²¹ Taberî, 6: 108; Hasan Yaşaroğlu, 49; Abdülmun'im Macid, 2: 256.

²² Taberî, 6: 171-172; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 4: 343-344; Büstânî, "Abdurrahman b. el- Eş'as", *Kitabü Dâirati'l-Meârif* 11: 561.

²³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, tah. Ali Şeyrî (Beyrut: 1990), 2: 44.

²⁴ İbn A'sem, 4: 79.

²⁵ İbn A'sem, 4: 79.

getirebilecek kişinin Abdurrahman olduğunu bildirmiş ve Haccac bu görevi ona vermek istemişti. Abdurrahman bu görevlendirmeden hoşlanmadığı için Anbese b. Said, Haccac'a gelerek Abdurrahman'ın itibarlı ve utangaç bir kişiliğinin olduğunu söyleyerek haddinden fazla şefkat ve merhametli davranabileceği endişesini belirterek onu güvenlik işleri ile görevlendirme düşüncesinden vazgeçtiğini söylemişti. Bunun üzerine Haccac da böyle bir kişiye ihtiyacının olmadığını söylemişti.²⁶ Bunlardan hareketle Abdurrahman'ın Haccac'dan hoşlanmadığı söylenebilir.

3.1. Haricî Şebib ile Savaşması

Haricî gruplar Irak bölgesinde faaliyetlerini olanca hızıyla sürdürüyordu. Bunlardan Şebib'in önderliğindeki grup çok şiddetli mücadele ediyordu. Sayılarının azlığının aksine yaptıkları saldırı taktikleri çok etkili oluyordu. Haccac bu grup üzerine defalarca birlikler göndermesine rağmen bu birlikler Şebib'in farklı taktikleri sebebiyle varlık gösteremediler. Haccac son olarak Abdurrahman'a 6000 kişilik atlı bir birlik vererek Şebib'in üzerine göndermiştir.²⁷ Sonra da bir mektup yazarak iyi savaşmaları yönünde onları uyarmıştı. Yenilerek geri dönecek olurlarsa onları cezalandıracağını bildirip bir anlamda öldürmekle tehdit etmiştir.²⁸ Abdurrahman birliklerini alıp Medâin'e gitti. Savaş planını orada savaşmakta olan Osman b. Said'in tavsiyesine uygun olarak hazırladı. Yavaş yavaş Şebib'i Medâin bölgesinden uzaklaştırdı. Sınır ırmağı Havlâya'yı geçerek Haccac'ın idarî bölgesinin dışında kalan Dakûka ve Şehrizûr bölgesine kadar onu takip etti. Haccac ise ona yazdığı bir mektupta Şebib'i nerede ve nasıl olursa olsun bir şekilde öldürmesini veya etkisiz hâle getirmesini istemekteydi.²⁹

Şebib, Abdurrahman'dan sürekli kaçtı, onunla hiç karşılaşmadı. Amacı Abdurrahman'ın ordusunu yorgun düşürmek ve zaman kazanmaktı. Abdurrahman

²⁶ İbn A'sem, 4: 80.

²⁷ Taberî, 6: 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 413; Halife, *Tarih*, 275; Büstânî, "Abdurrahman b. el- Eş'as", 11: 561.

²⁸ Taberî, 6: 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 413.

²⁹ Taberî, 6: 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 413.

onu sürekli takip etti. Kurban Bayramına yakın bir zamanda Musul'da Havlâya ırmağının iki yakasında birbirlerine iyice yaklaştılar. Bayramı fırsat bilen Şebib, Abdurrahman'a elçi gönderip bayram süresince savaşmama teklifinde bulundu. Abdurrahman bu teklifi kabul edince Medâin valisi Osman b. Katan, Haccac'a Abdurrahman'ın eleştiren bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Haccac, Abdurrahman'ı komutanlıktan azledip yerine Osman b. Katan'ı atadı.³⁰

Osman b. Katan, Şebib'le savaşmaya başladı, ancak Şebib'in saldırılarına dayanamadı ve öldürüldü. Birliğinden geri kalanlar ise Kûfe'ye kaçtı. Abdurrahman da gizlice Kûfe'ye gelip Haccac onu affedinceye kadar ortaya çıkmamıştır.³¹

3.2. Himyan b. Adiy'nin İsyanını Bastırması

Haccac Irak bölge valisi olunca Ubeydullah b. Ebî Bekre'yi Sicistan'a vali olarak göndermişti. O, Sicistan'da Türklerle savaşıyordu. Haccac, hicrî 80. yılın sonunda yardım için Himyan b. Adiy komutasında bir birlik gönderdi. Ancak Himyan, Haccac'ın emrini yerine getirmeyerek Kirman'da isyan etmiştir. Haccac, Himyan b. Adiy'nin isyanını bastırmak için Abdurrahman'ın komutasında bir birlik göndermiştir. Abdurrahman, Kirman'a giderek Himyan b. Adiy'nin isyanını bastırarak askerlerinin tamamını öldürüp başlarını da Haccac'a göndermiştir.³²

3.3. Sicistan'a Vali Olarak Gönderilmesi ve Tavus Ordusu

Türklerin hükümdarı Rutbil anlaşma gereği Emevîlere vermiş olduğu vergiyi vermemiştir. Bölgede Türklerle mücadele eden Ubeydullah b. Ebî Bekre de 698 yılında Rutbil'in ülkesine seferler düzenleyip ülke içlerine kadar ilerlemiş ancak Kâbulistan bölgesinde Rutbil komutasındaki Türkler tarafından çembere alınarak ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.

Haccac bu yenilgiye çok kızmıştı. Rutbil'den intikam almak için maaşlarını peşin olarak ödeyip iyi cins at ve silahlar vererek 20.000 Basralı, 20.000 de Kûfeli

³⁰ Taberî, 6: 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 414; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr (Beirut: 1992), 8: 25.

³¹ Taberî, 6: 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 416.

³² Taberî, 6: 329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 455-456; İbn Kesîr, 9: 32; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 310; İbn A'sem, 4: 74-75.

olmak üzere toplam 40.000 kişilik teçhizatlı bir ordu oluşturdu.³³ Bu orduya; iyi donatılmış olması ve özellikle de elbiselerinin göz alıcılığından dolayı tavus kuşuna benzediği için ‘Tavus Ordusu’ denmiştir.³⁴ Haccac bu ordunun başına Sicistan valiliğini de vererek Abdurrahman b. Muhammed’i getirmiştir.³⁵

Abdurrahman b. Muhammed’in ordu komutanı olarak Sicistan’a gönderilmesine akrabalarının karşı çıktığı görülmektedir. Akrabaları Haccac’a gelerek Abdurrahman’ın ayrımcılık yapmasından veya bir olay çıkarmasından endişe ettiklerini belirtmişlerdir.³⁶ Yakınlarının karşı çıkmasına rağmen Haccac’ın, onu bu ordunun başına getirmede ısrarlı olduğu görülmektedir.

Kaynakların birçoğu Haccac ile Abdurrahman arasında kişisel bir nefret ve güvensizlik olduğundan bahsetmektedir. Haccac’ın, Abdurrahman’dan nefret ettiği ve “Gördüğümde onu öldüresim geliyor, şunun gelişine bak, vallahi onun boynunu vurmak istiyorum.” dediği, Abdurrahman’ın da “Yaşadığımız müddetçe onun otoritesini sarsmaya çalışacağım.” dediği aktarılmaktadır.³⁷ Kaynaklar, Haccac ile Abdurrahman arasında kişisel bir nefret ve güvensizliğin varlığını bildirmelerine rağmen bunun sebebini açıklamamaktadırlar. Vaglieri, başlangıçta Abdurrahman ile Haccac’ın dost olduklarını ancak aralarının daha sonra bozulduğunu belirtmektedir.³⁸

3.4. Sicistan’daki Faaliyetleri

Abdurrahman hicrî 80. yılın sonunda orduyla birlikte Sicistan’a gelerek Büst şehrinde konaklamıştı. Onun savaşmakta kararlı olduğunu gören Türklerin hükümdarı Rutbil elçi göndererek barış isteyip daha önceki haracı vermeyi de kabul

³³ Taberî, 6: 327; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 454; İbn Kesîr, 9: 31; Büstânî, “Abdurrahman b. el- Eş’as”, 11: 561.

³⁴ Taberî, 6: 329; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 456; İbn Kesîr, 9: 32; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 310; Mes’udî, *et-Tenbîhu ve’l-işrâf*, ed. Michael Jan De Goeje, (Leiden: 1967), 314.

³⁵ Belâzurî, *Ensâb*, 7: 310.

³⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 45.

³⁷ Taberî, 6: 327; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 454-455; İbn Kesîr, 9: 31; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 309; Dineverî, 316-317.

³⁸ Veccia Vaglieri, “Ibn al-Ash’ath”, *El* (Leiden: 1971), 3: 715-719.

ettiğini bildirmişti.³⁹

Abdurrahman, Rutbil'in teklifini kabul etmemişti. Kardeşi Kasım b. Muhammed'i büyük bir süvari birliğinin başında Ruhhac şehrine göndermişti. Kendisi de Büst şehrinde konaklıyordu.⁴⁰ O bölgede dağınık hâlde bulunan askerî birlikleri kendi garnizonuna katarak hazırlıklarını tamamlamıştı. Kendisinden önceki komutanlardan farklı taktikler uyguluyordu. Rutbil'in ülkesine birden dalmayıp tanımadığı bir arazide baskınlara uğramamak için tedbirler aldı. Bölgeyi peyderpey fethedip stratejik yerlere birlikler yerleştirdi. Bölgeler arasında irtibat sağlayacak posta teşkilatı kurdu. Su yollarını kontrol altına aldı. Rutbil onu, tanımadığı bir araziye çekip aniden yok edebilirdi. Abdurrahman bunun farkındaydı ve çok dikkatli davranıyordu. Ülkenin birçok bölümünü fethettikten sonra araziye tanımak, vergileri toplamak ve orduyu da şartlara alıştırmak için belli bir süre ilerlemeyi durdurdu. Fetihlere hicrî 81 yılının baharında yeniden başlamak için Büst şehrine döndü ve Haccac'a mektup yazarak yapmış olduğu fetihleri ve gelecekle ilgili planlarını bildirdi.⁴¹

Haccac, Abdurrahman'ın başarılarını tebrik etmediği gibi onu çok sert bir şekilde azarladı. Yapmış olduğu fetihleri küçümseyerek böyle bir orduyla daha büyük fetihlerin yapılmış olması gerektiğini, onu orduyu savaşmaktan alıkoyan biri olarak gördüğünü, aciz ve ileri görüşlü olmadığından böyle bir planı uygulamaya koymuş olduğunu bildirerek Abdurrahman'ın planını beğenmediğini ve fetihlere devam etmesini emretti. Bir müddet sonra bir mektup daha yazarak orada bulunan Müslümanların yerleşik hayata geçip ziraat yapmalarını ve oraları yurt edinmelerini istedi.⁴²

Haccac bir mektup daha göndererek fetihlere devam etmeyecek olursa komutanlığı kardeşi İshak'a bırakmasını istemişti.⁴³ Abdurrahman bu mektubu

³⁹ Taberî, 6: 328; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 455; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 311; İbn Kesîr, 9: 32.

⁴⁰ Belâzurî, *Ensâb*, 7: 312.

⁴¹ Taberî, 6: 328-329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 455; İbn Kesîr, 9: 32; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 311-312.

⁴² Taberî, 6: 334-335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 461.

⁴³ Taberî, 6: 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 461.

okuduğunda Haccac'ın bu emrini kardeşi İshak'a söyleyerek komutanlığı ona vermek istedi. Ancak Kardeşi bu teklifi kabul etmemiştir.⁴⁴

Abdurrahman, Haccac'ın kendisini azarlayıcı ve aşağılayıcı tutumuna alındı ve onun emirlerine uymamayı düşündü. Komutanlarını ve ileri gelenleri toplayıp onlara durumu anlatarak Haccac'ın emirlerine uymayacağını bildirdi.⁴⁵ Düşüncesini orduya daha siyasî bir üslupla anlattı. Durumu Haccac'a bildirdiğini, Haccac'ın ise kendisini acizlik ve korkaklıkla itham ettiğini, daha önce kardeşlerinin helak olduğu bölgelere durmadan ilerlemelerini emrettiğini, kendisinin de orduda bir nefer olduğunu, şayet onlar harbe devam etmek isterlerse kendisinin de buna uyacağını anlatmıştır.⁴⁶

Bunun üzerine ordu hep bir ağızdan, Haccac'ın emrine uymayacaklarını ilân ettiler. Ordu içindeki ileri gelenlerden şair ve hatip olan Âmir b. Vasile; maruz kalacakları tehlikelere Haccac'ın aldırış etmediğini, onları düşünmediğini, zafere ulaşip ganimetler elde ettiklerinde bunlardan yararlanarak gücüne güç katacağını, bundan dolayı Haccac'ı azledip Abdurrahman'a bey'at edilmesi gerektiğini söyledi. Abdulmun'im b. Şebes et-Temimî de; Haccac'ın emirlerini uyguladıkları müddetçe buralarda kalıp yakınlarını ve dostlarını göremeyeceklerini söyleyerek Haccac'a itaati bırakıp Abdurrahman'a bey'at etmelerini istedi. Ordu da ayaklanıp Abdurrahman'a bey'at etti.⁴⁷ Böylece Abdurrahman ve ordusu isyan hareketinin ilk hedefini belirlemiş oldu. Bu hedef de Haccac'ı yok etmektir.

B. Abdurrahman'ın İsyanı ve Safhaları

1. Haccac'a İsyan Etmesi

Abdurrahman, ordu ve komutanlarının Haccac'a itaat etmeyeceklerini söylemelerine güvenerek isyan etme kararını açıklamıştı. Haccac'ı Irak topraklarından çıkarana kadar kendisiyle beraber olmaları hususunda ordu ve

⁴⁴ Taberî, 6: 335.

⁴⁵ İbn Kesîr, 9: 35.

⁴⁶ Taberî, 6: 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 462; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 313.

⁴⁷ Taberî, 6: 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 462-463; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 313.

komutanlardan bey'at istedi. Onlar da ona bey'at ettiler. Bu bey'atte Halife Abdülmelik b. Mervan'ın hilafeti ile ilgili herhangi bir itiraz olmamıştır.⁴⁸

Abdurrahman, Haccac'a karşı isyan hareketini başlatıp Irak'a yöneldiğinde kardeşleri İshak, Sabah ve Münzir ordudan ayrılarak Haccac'ın tarafına geçmişler, diğer kardeşi Kays ise onun yanında kalmıştır.⁴⁹ Abdurrahman ilk önce Mühelleb b. Ebî Sufra'ya mektup göndererek onu kendi tarafına davet etti. Mühelleb b. Ebî Sufra da yetmişinden sonra hainlik edemeyeceğini ve boş yere Müslümanların kanının akıtılmamasını tavsiye ederek bu teklifi reddetti.⁵⁰ Abdurrahman doğu tarafını güvence altına almak gayesiyle Türklerin hükümdarı Rutbil ile barış anlaşması yaptı. Buna göre; Abdurrahman'ın Haccac'ı yenmesi durumunda Rutbil'den haraç alınmayacak, yenilmesi durumunda ise Rutbil ona sığınma hakkı verecekti.

Abdurrahman, doğu bölgesini güvence altına alıp ordusundan emin olunca Haccac'a çok sert dille bir mektup yazdı. Mektubunda onun; maskesinin indiğini, doğru yoldan saptığını, iftiralarda bulunduğunu, dostluğa uymayan, doğrulukla bağdaşmayan işler yaptığını, bundan dolayı onunla mücadele etmek için Allah'ın kendisini iş başına getirdiğini, savaşa hazırlanmasını ve sonucuna katlanmasını, yaptığı zulümlerin kendisine döneceğini, boynuna ip geçirerek yüzüstü sürükleyeceği zamanı beklediğini, ondan korkmadıklarını, onun valiliğini kabul etmediklerini, Allah'a yaklaşmak için her şeyi göze aldıklarını ve bu durumu görmezlikten gelmemesini anlatarak yakında saldırıya geçeceklerini bildirmişti.⁵¹

Abdurrahman'ın mektubunu aldığı anda Haccac, halkı toplayıp durumu anlattı. Abdurrahman'ı, gafletten dolayı bir anlaşma yapıp gayretini kaybetmiş biri olarak başkasına nasihat eden ukalâ şeklinde nitelendirerek bunların ne yaptıklarının ve ne istediklerinin ortaya çıktığını anlatarak umudu tükenmiş bir toplum için bundan daha garip bir şey olamayacağını ve hâlbuki kendisinin bunların ücretini yedi kat

⁴⁸ Taberî, 6: 336; İbn Kesir, 9: 36, Belâzurî, *Ensâb*, 7: 314; Halife, *Tarih*, 280.

⁴⁹ Belâzurî, *Ensâb*, 7: 315; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. Fikret Işıltan (Ankara: AÜİF Yayınları, 1963), 110.

⁵⁰ İbn Kesir, 9: 36; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 316.

⁵¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 46; Dineverî, 318-319.

fazla ödeyerek düşman üzerine gönderdiğini, bunların da sancaklarını Müslümanlara yönelttiklerini ifade etti. Allah'a hamd etmeleri gerekirken böyle bir şey yaptıklarını, bunlarla savaşıp her birinin leşlerini yollara dizeceğini anlattı. Etrafındakilere de savaş için hazır olmalarını emretti.⁵² Daha sonra çok sert dille bir mektup yazıp Said b. Cübeyr aracılığıyla Abdurrahman'a gönderdi. Mektupta; basit görüşlülüğünün onu şuarsuz birtakım işlere sevk ettiğini, itaatten alıkoyup hilafete yönelttiğini ve küfre düştüğünü, şükürden uzaklaşıp fitneyi ateşlediğini, bu fitnenin hem kendisine hem de başkalarına bir fayda getirmeyeceğini, kendisiyle karşılaşmasının ona çok pahalıya geleceğini, ayaklar altına alınıp sürükleneceğini, parçalarının dahi yok olacağını, makam ve mevkisinin gideceğini artık isyandan vazgeçse bile onu asla affetmeyeceğini bildirdi.⁵³

Abdurrahman Irak'a hareket edip yol boyunca kalelere birlikler yerleştirerek yoluna devam etti. Ordusuyla Faris'e geldiğinde isyan hareketi yeni bir şekle büründü. Burada Halife Abdülmelik'in de azlini ilân ettiler. Ordu, Allah'ın kitabı, Peygamberin sünneti ve adil idarecilerle cihada katılma üzere Abdurrahman'a ikinci kez bey'at etti.⁵⁴ İsyân ilk başta Haccac'a karşı nefret duygusuyla ateşlenmişti. İlk bey'at bu amaca binaen yapılmıştı. Daha sonra yapılan ikinci bey'atte hem Haccac hem de Emevîler hedef hâline gelmiştir.

Abdurrahman, ordudan bey'at aldıktan sonra yürüyüşe geçti. Yol boyunca Haccac'ın göndermiş olduğu keşif birliklerini bertaraf etti. Haccac, Abdurrahman'ın Halife Abdülmelik'i de azlederek yürüyüşe geçtiğini öğrendiğinde Halife Abdülmelik'e bir mektup yazarak yardım istedi. Haccac, Basra'daydı ve Halife Abdülmelik ile sürekli mektuplaşıyordu. Halife Şam'dan sürekli yardım gönderiyordu. Haccac, Abdurrahman'ın hareketini takip ederek Abdülmelik'i bilgilendiriyordu.⁵⁵ Nihayet Haccac ordusuyla Basra'dan çıkıp Rustakbaz'da konakladı. Abdurrahman'ın gelişini beklemeye başladı.

⁵² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 47.

⁵³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 48; Dineverî, 319.

⁵⁴ Taberî, 6: 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 464; İbn Kesîr, 9: 36.

⁵⁵ Taberî, 6: 339; İbn Kesîr, 9: 36.

Abdurrahman da gelip Tuster'de konakladı.⁵⁶ Aralarında bir nehir bulunuyordu. Yapılan savaşta Haccac'ın ordusunun büyük bir bölümü öldürüldü. Bundan sonra Haccac, karargâhını Basra'nın kenar yeri Zaviya'ya taşıdı.⁵⁷

Abdurrahman da karargâhını Basra'ya kurmuştu. Bu sırada Basralı âlimlerinin birçoğu Haccac ile savaşıp Abdülmelik'i de azletmek üzere Abdurrahman'a bey'at ettiler.⁵⁸ Haccac, zimmilerden Müslüman olup şehre yerleşenleri zorla köylerine gönderiyordu. Âlimler onun bu uygulamasına karşı çıkmaktaydılar. Bundan dolayı onunla savaşmaya istekliydiler.⁵⁹ Savaş tecrübesi olan yaklaşık 500 kadar âlimin Abdurrahman'ın isyanına katıldığı bildirilmektedir.⁶⁰

2. Zaviya Savaşı

Abdurrahman'ın ordusu Basra'nın merkezinde, Haccac'ın ordusu da şehrin etrafını kuşatır bir konumdaydı. Karşılıklı olarak hazırlık yaptılar ve mücadeleye tutuştular. Hicrî 82 yılı Muharrem ayında aralarında çok şiddetli bir savaş oldu. Haccac'ın komutanı Süfyan b. Ebred el- Kelbî, Abdurrahman'ın ordusunun sağ kanadına çok şiddetli bir saldırı yaparak Abdurrahman'ın ordusunu son anda yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine Abdurrahman Kûfelilerden oluşan 1000 kişilik bir birlikle beraber Kûfe'ye gitti. Kûfe'nin âlim ve âbidlerini toplayıp Haccac'a karşı suskun kalmamalarını ve kendisiyle beraber savaşmalarını istedi. Böylece hareketine dinî bir kimlik kazandırıp halkın gönlünü kazanmaya çalıştı. Kûfe'de durumu lehine döndürmüş oldu. Yol ve geçitlere birlikler yerleştirip sınırları muhafaza altına aldı.⁶¹ Savaş hazırlığına başlayıp yeni savaşçı ve silah temin etti. Bu sırada toplam 200.000 kişilik bir ordusunun olduğu bildirilmektedir.⁶²

3. Deyru'l-Cemacim Savaşı

Haccac, hicrî 82 (Eylül 701) yılı Safer ayında karargâhını Deyru Kurra'ya

⁵⁶ Taberî, 6: 340.

⁵⁷ Taberî, 6: 340; İbn Kesir, 9: 37.

⁵⁸ Taberî, 6: 341; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 324.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, 4: 465.

⁶⁰ Halife, *Tarih*, 287.

⁶¹ İbn Kesîr, 9: 40-41.

⁶² Taberî, 6: 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 469; İbn Kesîr, 9: 41.

kurmuştu. Abdurrahman da Kûfe'den ayrılıp ordusuyla Deyru'l-Cemacim'de konaklamıştı.⁶³ İki ordu arasında şiddetli çarpışmalar olmasına rağmen birbirlerine üstünlük sağlayamıyorlardı. İsyancıların sayıca fazla olması ve savaşın uzaması Halife Abdülmelik'i endişelendirmiş ve Iraklıları memnun etmek için Haccac'ı görevden almayı kararlaştırılmıştı.⁶⁴

Bunun üzerine oğlu Abdullah'ı ve kardeşi Muhammed b. Mervan'ı Abdurrahman'a elçi olarak gönderdi. Elçiler Abdurrahman'a gelip Halife Abdülmelik'in anlaşma teklifini arz ettiler. Abdurrahman bu teklifi kabulden yana idi ancak durumu komutanlarıyla görüşme gereği duymuştu. Ordu Haccac'ın görevden alınmasını yeterli görmeyip Halife Abdülmelik'in de görevden el çekmesini isteyerek teklifi reddetmiştir.⁶⁵

Nihayet iki taraf arasında savaş yeniden başladı. Abdurrahman'ın ordusunda bulunan âlimler orduyu savaşa teşvik ediyorlardı. Fakih Abdurrahman b. Ebî Leylâ âlimlere seslenerek savaştan kaçmalarının diğer askerlerin kaçmalarına göre daha çirkin olacağını, kaçmamaları gerektiğini ve haktan cahil olmuş bid'atçı ve hurafecilerle savaşmalarını söylüyordu.⁶⁶ Ebû Buhterî et-Taî de Haccac'la din ve dünyaları için savaşmalarının gerektiğini, Haccac'ın galip geldiği takdirde dini bozacağını ve dünyalarına da üstün geleceğini söylüyordu. Amir b. Şurahil eş-Şa'bî, onları hiç bir zorluğun Haccac'la savaşmaktan alıkoymamasını, yeryüzünde onlardan daha fazla zulüm yapan bir toplumun olmadığını söyledi. Said b. Cübeyr de konuşmasında Şamlıların zulüm yaptıklarını, ceberrut davrandıklarını, zayıfları küçük gördüklerini, namazı terk ettiklerini anlatarak onlarla iyi niyetle savaşmalarını söylüyordu.⁶⁷

Haccac, seçkin birliklerini âlimlerden oluşan birliğin üzerine sevk etti. Şiddetli çatışmalar sonucu Abdurrahman'ın en cesur komutanı Cebele b. Zahr öldürüldü.

⁶³ Taberî, 6: 346-347.

⁶⁴ Taberî, 6: 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 469; İbn Kesîr, 9: 41; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 336.

⁶⁵ Taberî, 6: 348-349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 470-471.

⁶⁶ Taberî, 6: 357; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 339.

⁶⁷ Taberî, 6: 358.

Onun öldürülmesi ordunun ve âlimler birliğinin maneviyatını sarsmıştı.

Haccac, karşı tarafı iyice tanımıştı. Saldırı için son hazırlıklara başladı. Askerlerin ücretlerini üç kat artırarak dağıttı. Karargâhına çekilip Çarşamba gününü beklemeye başladı. Iraklılar uğursuz saydıkları Çarşamba gününde nikâh yapmaz, yolculuğa çıkmaz, alış veriş yapmaz ve alaca deveye binmezlerdi. Bundan dolayı Haccac, savaşı Çarşamba günü başlatmak istiyordu.⁶⁸

Haccac, Çarşamba günü alaca bir deveye binerek ordusuna savaş emri verdi. Bu zamana kadar yaklaşık 100 gün geçmişti. Nihayet hicrî 83 yılı Cemaziyelâhir ayının on dördü Çarşamba günü büyük savaşın son saldırıları başlayarak günün ilerleyen saatlerine kadar şiddetlice devam etti. Haccac'ın Haricîler zamanından beri çok tecrübeli olan süvari birliğinin komutanı Süfyan b. Ebred et-Kelbî ani bir çıkış yaparak Abdurrahman'ın ordusunun sol kanadındaki Ebred b. Kurra et-Temimî'ye şiddetli bir saldırı yaptı. Bu saldırı savaşın sonucunu da belirlemiş oldu. Ebred b. Kurra, Süfyan'ın saldırısı karşısında fazla direnemedi ve safları dağılarak kaçmaya başladılar. Abdurrahman ordunun ardından kaçmamaları için seslendiyse de başarılı olamamıştır.⁶⁹

Emevî Hilafetine karşı nihaî planın yapıldığı Deyru'l-Cemacim Savaşının başarısızlıkla sonuçlanması Abdurrahman'ın Kûfe'den ayrılmasını zorunlu hâle getirmiştir.

4. Abdurrahman'ın Doğuya Kaçması ve Öldürülmesi

Abdurrahman, Deyru'l-Cemacim Savaşından sonra Meskin'e gelmişti.⁷⁰ Etrafına yeni birlikler toplayıp Basra'dan 3 mil uzaklıktaki İbn Ömer nehrinin kenarına karargâhını kurmuştu.

Haccac, ordusuyla Abdurrahman'ı takip ediyordu. Sonunda savaş hazırlığına başladılar. Abdurrahman mevziler kazdırıp içlerini suyla doldurdu. Savaş başladı. Bir gece yarısı Haccac'ın birlikleri Abdurrahman'ın ordusuna ani bir baskın yaptılar.

⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 53.

⁶⁹ Taberî, 6: 363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 481; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 342.

⁷⁰ Halife, *Tarih*, 283.

Bu baskın sonunda Abdurrahman'ın kaçan askerlerinin çoğu Dicle nehrinde boğuldu. Haccac, Abdurrahman'ın karargâhına girerek yakalayabildiği yaklaşık dört bin kişiyi öldürdüğü söylenmektedir.⁷¹

Abdurrahman bu yenilgiden sonra yanındakilerle beraber Sicistan'a doğru kaçıp Kirman'a,⁷² oradan da Sicistan'ın Zerenc kasabası üzerinden Büst şehrine gitti. Büst valisi İyad b. Himyan es-Sedusî onu iyi bir şekilde ağırladı. Ancak daha sonra Haccac'a yaranmak için onu hapsetti. Abdurrahman'ın isyandan önce anlaşma yaptığı Türk hükümdarı Rutbil'in baskısıyla onu serbest bıraktı.⁷³ Abdurrahman bundan sonra Rutbil ile beraber Kâbulistan'a gitti. Haccac, Abdurrahman'ın ortadan kaldırılmadan meselenin tamamen halledilmediği düşüncesindeydi. Bundan dolayı Rutbil'e mektuplar göndererek Abdurrahman'ı teslim etmesi için ikna etmeye çalışıyor, zaman zaman da onu tehdit ediyordu.⁷⁴ Halife Abdülmelik b. Mervan da ona bir mektup yazarak Abdurrahman'ı teslim etmesini istemişti.⁷⁵

Rutbil sonunda Abdurrahman'ı Haccac'a teslim etme kararına vararak durumu pazarlık konusu yaptı. Abdurrahman'ın teslim edilmesi karşılığında kendilerinin 10 yıl haraç ödememe teklifinde bulundu. Haccac bu teklifi kabul etmiştir.⁷⁶

Kabul edilen görüşe göre Rutbil, Abdurrahman'ı ve ailesinden 30 kişiyi zincirlere bağlayarak göndermiş, Abdurrahman yolda Ruhhac denilen yerde 85 (704) yılında intihar ederek ölmüştür. Başlı kesilip esirlerle birlikte Haccac'a gönderilmiştir. Haccac da Şam'a Halife Abdülmelik'e göndermiştir. O da Mısır'daki kardeşi Abdülaziz b. Mervan'a göndermiştir. Böylece Abdurrahman'ın bedeni Ruhhac'da kellesi de Mısır'da defnedilmiş oldu.⁷⁷ Sonunda Emevî Hilâfetini uzun süre meşgul

⁷¹ Taberî, 6: 382; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7: 483.

⁷² Taberî, 6: 368; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7: 484.

⁷³ Taberî, 6: 369; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7: 485.

⁷⁴ Taberî, 6: 389; İbn Kesîr, 9: 53.

⁷⁵ Dineverî, 320.

⁷⁶ Bazı kaynaklarda anlaşma süresinin 7 yıl, bazı kaynaklar ise Rutbil'in hayatı boyunca geçerli olduğu bildirilmektedir. Bk; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 352; Taberî, 6: 390; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 501; İbn A'sem, 4: 114.

⁷⁷ Taberî, 6: 391; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 502; İbn Kesîr, 9: 53; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 254-255; Halife, *Tarih*,

eden Abdurrahman b. Muhammed'in isyanı başarısızlıkla son bulmuştur.

5. Haccac'ın Esirlere Karşı Tutumu

Abdurrahman'ın taraftarlarından birçoğu Haccac'a esir düşmüştü. Haccac, esirleri şiddetli bir şekilde cezalandırarak hepsini öldürmüştür. Esirlere isyana iştirak etmekle kâfir olduklarını söyletiyordu. Kâfir olduğunu itiraf edenleri affediyor, etmeyenleri de hemen öldürüyordu.⁷⁸ Haccac'ın bu şekilde esirlere kâfir olduklarını söyletmesinin sebebi ise onları Haricîlerden ayırma düşüncesine dayanıyordu. Haricîler hiçbir zaman kendilerinin kâfir olduğunu kabul etmezlerdi. Haccac halkın Haricîlere yönelmemesi için esirleri çok şiddetli bir şekilde cezalandırmıştır.⁷⁹

Esirler arasında tanınmış âlimlerden Saîd b. Cübeyr ve Âmir b. Şurahil eş-Şa'bî de bulunuyordu. Haccac, Saîd b. Cübeyr'i öldürmüş, Âmir b. Şurahil eş-Şa'bî'yi ise affetmişti. Peygamberimizin uzun yıllar hizmetinde bulunmuş olan Enes b. Malik'e de Abdurrahman'ı desteklediği iddiasıyla hakaret etmiştir. Enes b. Malik'e; bir gün Muhtar, bir gün İbn Eş'as'la birlikte, fitnelerde çok cevval olduğunu ve onu değirmen taşının taşları öğüttüğü gibi öğütmek ve okların hedefi yapmak istediğini söylemişti. Enes b. Malik de Halife Abdülmelik'e bir mektup yazıp Haccac'ın kendisine hakaret ettiğini bildirmişti. Abdülmelik, Haccac'a çok kızmış ve Enes b. Malik'e gidip ondan özür dilemesini ve Enes'in de kendisinden razı olduğunu belirten bir mektup alarak kendisine göndermesini istemiştir. O da Abdülmelik'in emri doğrultusunda Enes b. Malik'in yanına gidip ondan özür dileyerek Enes'in de kendisinden razı olduğunu belirten bir mektubunu alıp Halife Abdülmelik'e göndermiştir.⁸⁰ Haccac'ın öldürdüğü esirlerin sayısı oldukça kabarıktır. Bir rivayete göre 120.000 civarında esiri öldürmüştür.⁸¹

289; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 315-316; İbn A'sem, 4: 114-115.

⁷⁸ Taberî, 6: 365; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 481.

⁷⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 56.

⁸⁰ Dineverî, 323-324.

⁸¹ Taberî, 6: 382.

C. İsyanın Sebepleri ve Değerlendirilmesi

1. İsyanın Sebepleri

Kaynaklar genellikle bu isyanı, Haccac ile Abdurrahman arasındaki kişisel ilişkiye indirgeyerek açıklamaktadır. Böyle büyük çaplı bir isyanın sebebini sadece iki kişinin ilişkisiyle açıklamak pek isabetli olamaz. Kişisel ilişkiler yanında başka önemli sebepler de olmalıdır.

Kaynakların verdiği bilgiye göre isyanın en belirgin sebeplerinden biri Abdurrahman'ın gururlu bir kişiliğinin olması ve kendisini Haccac'dan üstün görmesidir.⁸² Abdurrahman'ın kişiliğinin yanında Haccac'ın tutum ve davranışları da çok önemlidir. Haccac'ın, onun askerî plan ve stratejilerine müdahale etmesi, onu acizlik ve doğru strateji uygulamamakla itham etmesi onun isyan etmesine büyük etki etmiştir. Abdurrahman Sicistan'a gidip başarı elde edene kadar Haccac'ın emirlerine itaat etmişti. Haccac'ın baskılarına daha fazla dayanamayarak ordunun ileri gelenleri ile görüşüp isyan kararını onlarla almıştır.

İsyanın bir başka sebebi de Haccac'ın; Iraklıları mütemadiyen çeşitli yerlerde savaşlarla meşgul ederek aile ve dostlarından uzaklaştırma siyasetidir. Haccac, onların aile ve yakınları arasında rahat bir ortamda kaldıkları sürece ayaklanmaya teşebbüs etmelerinden endişe duyduğu için böyle bir uygulamaya başvuruyordu.⁸³ O, bu siyasetini Kûfe'ye vali olarak geldiği andan itibaren uygulamaya başlamıştı. İlk konuşmasında Horasan bölgesinde Haricîlerle savaşan Mühelleb b. Ebî Sufra'ya katılmak istemeyenleri ölümle tehdit etmişti. Tehdit, tahkir ve aşağılama olan bu davranış Iraklıların vicdanında kin duygularını kabartarak fırsat buldukları zaman da intikam alma hislerini körüklemiştir. Iraklılar olası kötülüklerinden korunmak için savaş meydanlarına sürülmüş olduklarını düşünüyor ve elde edecekleri zaferin meyvelerini de Haccac'ın toplayacağı inancını taşıyorlardı.

Başka bir sebep, Iraklıların Emevî idaresinden memnuniyetsizliğidir. Şam

⁸² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 45.

⁸³ Abdülmecid Ebü'l-Futûh, "Safahât min Târih'il-Muârıza fi'l-Asrı'l-Emevî (Sevratü Abdurrahman b. el-Eş'as)", *Devriyyetü külliyyet'il-âdab* 9 (1989): 164.

ordusu Irak ordusundan üstün tutulup onlara fazla ücret veriliyordu. Irak'ın zenginlikleri başkaları için kullanılıyordu. Bu durum Iraklılarda Emevilere karşı hoşnutsuzluk oluşturmaktaydı. Kûfe ve Basra mevalîsinin hâkim sınıf Araplarla hak ve hukuk bakımından eşit olmak, onlar gibi maaş alma ve cizyeden kurtulmak istemelerine bağlanmaktadır. Haccac'ın, Arap olmayanlardan Müslüman olsalar dahi cizye almayı sürdürmesi hoşnutsuzluk ve isyana yol açtığı görülmektedir.⁸⁴ Bu isyanı Iraklıların Şam hâkimiyetinden kurtulma teşebbüsü olarak görenler de mevcuttur. İkinci sınıf insan muamelesi görüp daha az maaş alan Iraklıların Suriyelilere karşı giriştikleri bir iktidar mücadelesi olduğu şeklinde dile getirilmektedir.⁸⁵

2. İsyanın Değerlendirilmesi

2.1. İsyanda Halife Abdülmelik'in Tutumu

Halife Abdülmelik ilk başta isyanı pek ciddiye almamıştı. Ancak Deyru'l-Cemacim Savaşı esnasında isyancıların inat ve azimlerini görünce onlara karşı yumuşak bir siyaset takip etti. Haccac gibi dirayetli bir valiyi görevden almayı, Şam ordularına verdiği ücretin aynısını onlara da vermeyi ve Abdurrahman'a da Irak'ta istediği bir yerde ömür boyu vali olabileceği teklifini sunmuştu.⁸⁶ İsyancılara karşı yumuşak bir siyaset izlemekle beraber, Haccac'ın galibiyetiyle birlikte tavrının değiştiği ve esirleri Haccac'ın insafına terk ettiği görülmektedir. Haccac acımasız davranarak huzuruna getirilen herkesi öldürtmüştür. Esirlerin tamamını cezalandırılıp her şeyi bitirdikten sonra Abdülmelik'in müdahalesi gelmiştir. Haccac'ın aşırı gitmesi üzerine mektup yazarak hatalarına katlanamayacağını belirterek hiçbir esiri öldürmemesini istemiştir.⁸⁷ Haccac'ın Enes b. Malik'e karşı yaptığı aşağılayıcı davranışlarını da tasvip etmemiştir.⁸⁸ Ancak bu müdahalenin pratik açıdan bir faydası olmamıştır. Zira olabilecek her şey olup bitmişti.

⁸⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 33.

⁸⁵ Welhausen, *Arap Devleti*, 117.

⁸⁶ Taberî, 6: 347; İbn Kesîr, 9: 41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 470; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 336.

⁸⁷ Ahmet Zeki Saffet, *Cemheretü resâilî'l-Arab fi usûri'l-Arabiyyeti'z-zâhirati; el-asru'l-Emevî* (Beyrut: ts.), 2: 198.

⁸⁸ Dineverî, 333-334.

2.2. İsyanda Hârici ve Diğer Grupların Rolü

Abdurrahman, Tavus Ordusuyla Sicistan'a giderken askerlerinin sayısı 40.000,⁸⁹ Deyru'l-Cemacim Savaşında ise 200.000 kadardı.⁹⁰ Iraklı Arapların önderliğinde Emevîlere ve Haccac'a öfke duyan hemen hemen tüm grupların bu isyana katıldığı söylenilebilir. Dinî, siyasî ve ekonomik sebepleri olmakla birlikte bu grupların isyana katılmalarındaki asıl amaçları Haccac'ı ve Emevî sultanını Irak'tan uzaklaştırmaktır.

İsyana katılanların büyük bir kısmının mevalî olduğu söylenilebilir. Ancak mevalî bu isyana önderlik etmemiştir. İlk çağrı Araplardan gelmiş mevalî de bunlara tâbi olmuştur.

Bölge itibariyle fazla oldukları göz önüne alırsa, bu isyana bir kısım Haricînin katılmış olması mümkündür. Haricîler, Emevîlere karşı yapılan ayaklanmaları her zaman fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Daha önce Abdullah b. Zübeyr'in isyanına da iştirak etmişlerdi.

İsyana Şiîlerden de katılanlar olmuştur. Emevîlere karşı aşırı duyarlı olan Şiîler Emevîlerin çöküşünü Şiî olmayan bir grup eliyle de olsa desteklemişlerdir.⁹¹ Sayıları az da olsa Mürcie'den de katılan olmuştur. İbn Sa'd, Abdurrahman'ın tarafında savaşan Zerr b. Abdullah'ı Mürcie taraftarı olarak tanıtmaktadır.⁹²

2.3. İsyanda Ulemanın Tutumu

Bu isyanın en önemli tarafı devrin âlimleri tarafından destek görmüş olmasıdır.

Âlimler, ortaya çıkan bütün olaylarda varlıklarını hissettirmişlerdir. Hilafetin saltanata dönüştürülmesi ve dinin temel kurallarının göz ardı edilmesi gibi sebeplerle Emevîlere muhalefet ediyorlardı. Ancak bunların muhalif tutumları öncülük etmek değil genellikle kitleleri teşvik ederek harekete geçirme şeklindeydi.

⁸⁹ Taberî, 6: 327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 454; İbn Kesîr, 9: 31.

⁹⁰ Taberî, 6: 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 469; İbn Kesîr, 9: 41.

⁹¹ Muhammad al-Faruque, "The Revolt of Abd al-Rahman Ibn al-Ash'aht its Nature and Causes", *Islâmic Studies*, 25/3 (1986) : 299.

⁹² İbn Sa'd, 6 : 293.

Abdurrahman'ın isyanına da önemli destekleri olmuştur. Başlangıçta isyanda yer almayıp isyancılar Irak'a geldiğinde Basra ve Kûfe'de onlara katılmışlardır. Âlimlerin isyana destek vermelerinin en önemli sebebi Emevîlerin mevalîye karşı takınmış olduğu İslâm dışı tavırlarıdır. İsyana başlayıp ordu Irak'a hareket ettiğinde Haccac, valilerine şehirlerde bulunan mevalînin köylerine gönderilmesini emretmişti.⁹³

Âlimler bu durumu çok yadırgamışlardır. İsyana da aktif olarak bundan sonra iştirak etmişlerdir. Deyru'l-Cemacim Savaşında âlimler Cebele b. Zahr komutasında bir birlik olarak yer almıştır.⁹⁴ Bunlar, Haccac'a karşı çok çetin bir mücadele verip orduya savaşma konusunda önemli teşviklerde bulunmuşlardır. Çok şiddetli çarpışmalarına rağmen Haccac, bunların oluşturmuş olduğu birliği dağıtmak suretiyle isyanın gidişatını değiştirmiştir. Bu isyana iştirak eden âlimlerin sayısının 500 kadar olduğu söylenmektedir.⁹⁵ Katılan tanınmış âlimlerden bazıları; Âmir b. Şurahil eş-Şa'bî, Said b. Cübeyr, Hasanü'l-Basrî, İbrahim en-Nehaî,⁹⁶ Ebû Buhterî et-Taî ve Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dır.⁹⁷

Sonuç

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as isyanı Emevîler döneminin en zorlu isyan hareketlerinden birisidir. Abdurrahman, dedesi ve babasından devir aldığı kabile reisi olarak Abdullah b. Zübeyr taraftarı olarak Emevîler ve Muhtar es-Sakaffî ile mücadele etmişti. Sonraları Emevîlere katılarak Haricîlerle ve Sicistan bölgesinde Türklerle mücadele etmiştir.

Abdurrahman'ın Emevîlere katılmış olmasına rağmen özellikle Irak valisi Haccac ile pek uyumlu olamadığı görülmektedir. Bununla birlikte hakaret edip onu küçük düşürene kadar Haccac'a itaat etmiştir. Sicistan'da fetihlere ara verdikten

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 465.

⁹⁴ Taberî, 6: 349-350; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9: 42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 471-472.

⁹⁵ Halife, *Tarih*, 287.

⁹⁶ Ya'kubî, 2: 278.

⁹⁷ Taberî, 6: 349-350; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 471-472; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9: 42.

sonra Haccac'ın azarlamalarına maruz kalınca isyan edip Irak'a yönelmiştir. Irak'a geldiğinde; Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Âmir b. Şurahil eş-Şa'bî, Ebû Buhterî et-Taî, Hasanü'l-Basrî, İbrahim en-Nehaî ve Said b. Cübeyr gibi tanınmış âlimler isyanı aktif desteklemiştir. Emevîler dönemindeki isyanların birçoğu, kişisel ve grupsal sebeplerle başlayıp daha sonra dinî niteliğe bürünmüştür. Abdurrahman'ın isyanı da aynı özelliğe sahip olmuş olup Irak'a gelindiğinde hareketin karakteri genişleyerek dinî öğeler ön plana çıkmıştır.

Deyru'l-Cemacim Savaşında cereyan eden olaylar Emevîler için tarihî öneme sahiptir. Halife Abdülmelik; isyancılarla anlaşma yoluna giderek Iraklıların isyandan vazgeçmeleri karşılığında güvendiği güçlü ve kudretli bir vali olan Haccac'ı gözden çıkarmaktan, Emevî Devletinin kuruluşundan itibaren sürdürülen Irak ve Şam orduları arasındaki ücret farklılığı ilkesini yok saymaya kadar birçok tavizler vermiştir. Ancak Iraklılar bu teklifleri kabul etmemiştir. Kabul etmiş olsalardı, belki de Emevî tarihinin akışı değişebilirdi.

Bu isyanın kaderini, Deyru'l-Cemacim Savaşı belirlemiştir. Burada Iraklılar bertaraf edilmiş olmakla birlikte oluşabilecek yeni isyanların da başarısızlıkla sonuçlanacağı anlamı çıkarılmıştır.

İsyanda Abdurrahman'ın başlangıçta galipken sonraları mağlup olması dikkat çekicidir. Bu durum Abdurrahman'ın iyi bir komuta yeteneğine sahip olmadığını göstermektedir. İsyanın başarısızlıkla sonuçlanması Haccac'ın, Emevîler ve Halife Abdülmelik nezdinde itibarını güçlendirmiş ve Irak'ta nüfuzunu artırmıştır. Abdülmelik'in ölümünden sonra da doğunun en güçlü otoritesi olmuştur. Haccac'ın Irak'a hâkim olmasıyla Emevî Devletinin doğusu tam bir emniyet altına alınmış ve Irak'ta uzun süre derin bir sessizlik hâkim olmuştur.

Kaynakça

- BEDEVÎ, Abdülmecîd Ebü'l-Fütûh Muhammed. "Safahât min tarihi'l-muârizâ fi'l-asri'l-Emevî (Sevratü Abdirrahman b. el-Eş'as)". *Devriyyetü külliyyeti'l-âdâb* 9 (1986): 157-186.
- BELÂZURÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cerîr. *Ensâbü'l-eşrâf*. Tah. Süheyl Zekkâr. 7-8 Cilt. Beyrut: 1992.
- BELÂZURÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cerîr. *Futûhu'l-buldân*. Trc. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- EL-BÜSTÂNÎ. "Abdurrahman b. el-Eş'as", *Kitabü dâirati'l-meârif*. 11 Cilt. 560-562.
- ÇUBUKÇU, Asri. "Eş'as b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 455-456. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- ED-DİNEVERÎ, Ebû Hanife Ahmed b. Davud. *el-Ahbâru't-tvâl*. Tah. Abdülmun'im Amir. Bağdat: ts.
- AL-FARUQUE, Muhammad. "The Revolt of Abd al-Rahman Ibn al-Ash'aht its Nature and Causes", *Islâmic Studies* 25/3 (1986): 289-304.
- HALİFE B. EL-HAYYÂT. *et-Tarih*. Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: 1985.
- İBN A'SEM EL-KUFÎ, Ebû Muhammed Ahmed. *Kitâbü'l-fütûh*. 3, 4 Cilt. Beyrut: 1986.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-tarih*. 4 Cilt. Beyrut: 1979.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahabe*. Thk. Halil Me'mun Şihâb. 1 Cilt. Beyrut: 1997.
- İBN HACER, Şihâbüddin Ahmed b. Ali. *Tehzibü't-tehzîb*. Thk. Ahmed Halcim. 1, 5 Cilt. Beyrut: 1991.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said el-Endelûsî. *Cemheratü ensâbi'l-Arab*. Thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. Kahire: ts.
- İBNÜ'L-İMÂD, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. Tah. Abülkadir Arnavut. 1 Cilt. Beyrut: 1988.
- İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 8, 9 Cilt.

- Beyrut: 1971.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmâme ve's-siyâse*. Thk. Ali Şeyrî. 2 Cilt. Beyrut: 1990.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Meârif*. Thk. Muhammed İsmail es-Sâvî. Beyrut: 1935.
- İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. İhsan Abbas. 5, 6, 8 Cilt. Beyrut: 1968.
- MACİD, Abdülmun'im. *et-Tarihu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye*. 2 Cilt. Kahire: 1982.
- EL-MES'ÛDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. Ed. Michael Jan De Goeje. Leiden: 1967.
- PAÇA, Hüseyin. *Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ve İsyanı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: 2002.
- SAFFET, Ahmet Zeki. *Cemheretü resâili'l-Arab fi usûri'l-Arabiyyeti'z-zâhirati; el-asru'l-Emevî*. 2 Cilt. Beyrut: ts.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 5, 6 Cilt. Beyrut: 1967.
- VAGLIERÎ, L. Veccia. "İbn al-Ash'ath". *El* 3: 715-719. Leiden, 1971.
- WELHAUSEN, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. Trc. Fikret Işıltan. Ankara: AÜİF Yayınları, 1963.
- WELHAUSEN, Julius. *İslâmiyetin İlk Devirlerinde Dinî Siyasî Muhalefet Partileri*. Trc. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- YA'KUBÎ, İbn Vâzih Ahmed b. İshakb. Ca'fer. *Tarihu'l-Ya'kubî*. 2 Cilt. Beyrut: ts.
- YAŞAROĞLU, Haşan. *Muhtar es-Sakafi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1991.
- YILDIZ, Hakkı Dursun. "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Halil İbrahim HANÇABAY, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530 / 908-1136)*,
Klasik Yayınları, İstanbul, 2017, 1. Basım, 463 sayfa, ISBN 978-975-2484-10-8

Uludağ Üniversitesi'nde 2016 yılında doktora tezi olarak sunulan Halil İbrahim HANÇABAY'ın bu çalışması, kitaplaşma aşamasında yeniden gözden geçirilmiş ve bir takım değişiklikler yapıldıktan sonra ilk defa Klasik yayınları tarafından yayınlandı.

Bu çalışmanın temel noktasını, Abbasiler Döneminde, iki asırdan fazla bir zaman diliminde (295-530 / 908-1136) görev yapan vezirlerin siyasi ve idari faaliyetlerinin yanı sıra Halife, Emirü'l-Ümerâ ve Sultanla ilişkileri oluşturmaktadır. Halifenin ve onun vekili olarak vezirin siyasi ve idari açıdan otoritesindeki değişim dikkate alınarak, bu süre zarfında görev yapan vezirler dört bölüm halinde incelenmiş, beşinci ve son bölümde ise vezirlik kurumunun işleyişi üzerinde durulmuştur.

Abbasi Tarihi ile ilgili gerek ülkemizde gerekse İslam Dünyasında ve Batıda yapılan çalışmaların - özellikle de kurumların tarihi gelişimi ve işleyişiyle ilgili - azlığı göz önünde bulundurulduğunda önemli bir katkı sağlayacağını düşündüğümüz bu eser, giriş ve sonuç bölümlerinden başka, beş bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın ilk dört bölümünde öncelikle vezirlerin göreve başlamadan önceki hayatı ve resmi görevleriyle ilgili bilgiler verilmiş, daha sonra vezirlerin tayin ve azil sebepleri, halife, emirü'l-ümerâ ve sultanla ilişkileri, gerçekleştirmiş oldukları siyasi ve idari faaliyetleri üzerinde detaylı bir şekilde durulmuştur. Vezirliğe birkaç kez tayin edilen şahısların ikinci ve üçüncü görevleri, birinci görevlerinden hemen sonra değil, tarihsel sıraya riayet edilerek ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır. Konuların bu şekilde kronolojik olarak işlenmesi, resmi daha net görmemizi ve daha sağlıklı bir değerlendirme yapmamızı kolaylaştırmaktadır.

Geniş bir şekilde ele alınan Giriş kısmında Yazar, Çalışmanın konusu ve yöntemi, Kaynaklar ve araştırmalar, İslam Tarihinde vezirlik müessesesinin ortaya

çıkışı ve mahiyeti ile Divanlar konusunda geniş bir bilgi vermektedir. Çalışmaya ana kaynaklık eden eserler ve mahiyetleri hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi verilerek bu dönemlerle ilgili çalışma yapanlara kaynakça konusunda yol haritası oluşturabilecek niteliktedir.

“Emir’l-Ümerâlık Öncesi Dönem Vezirlerinin (295-324/908936)” ele alındığı birinci bölüm, Muktedir ve Kahir-Billah (320-322/932-934) dönemleriyle, Râzî-Billâh’ın halifeliğinin ilk iki yılını (322-324/934-936) kapsamaktadır. Yazar bu bölümde, Muktedir dönemi vezirlerinden bir kısmının sonraki iki halife döneminde nüfuzlarını korumuş olsalar da önce Mûnis, ondan sonra da Muhammed b. Yâkût, Râik’in iki oğlu Muhammed ve İbrahim gibi asker sınıfına mensup kişilerin baskılarını arttırmaları nedeniyle vezirlerin idari açıdan görevlerini tam olarak yerine getirememelerine yol açtığını belirtmekte, bununla birlikte genel itibariyle bu dönemde görev alan vezirlerin haleflerine nazaran güç ve yetki bakımından daha etkili bir konumda olduklarının da altını çizmiştir.

Vezirliğe birkaç kez tayin edilen şahısların ikinci ve üçüncü görevleri, birinci görevlerinden hemen sonra değil, tarihsel sıraya riayet edilerek ayrı başlıklar halinde ele alındığını yukarıda zikretmiştik. Dolayısıyla bu bölümde yer alan vezirler ikinci veya üçüncü bölümde de yer alabilmektedir. Bu nedenle vezirler hakkında tek tek değerlendirme yapmaktansa sadece önemli gördüğümüz hususları zikretmeyi tercih ettik.

Yazar, Muktedir döneminde, yaşının da küçük olmasıyla, siyasi ve idari otoritede meydana gelen boşluğu fırsat bilen vezir, sahibü’ş-şurta ve hâcip gibi devletin üst kademesindeki kişilerin kendi aralarındaki mücadelelerin siyasi bir istikrarsızlığa yol açtığını belirtmektedir. Bununla birlikte bu dönemde, devlet adamları arasındaki çekişmelerin yanı sıra hanedan mensupları ve askeri birliklerin masraflarının karşılanması ve halifenin devletin hazinesini oldukça müsrif bir şekilde harcaması sonucunda ortaya çıkan bütçe açıklarının kapatılması durumunun vezirleri en fazla meşgul eden meseleler olduğu ifade edilmiştir. Dahası vezir adaylarının söz konusu masrafları karşılamak ve hazineye para temin etmek için

yapacakları müsaderelelerle ilgili halifeye bir rapor sunar hale gelmeleri de dikkat çekicidir. Yazar, bu durumun Muktedir döneminde sık sık vezir değişikliğine neden olduğu ve vezirliğe tayin edilmek isteyen muhtemel adaylar arasında mücadelelerin arttığına neden olduğunu belirtmektedir.

Bu dönem vezirlerinin içerisinde özellikle Ali b. İsâ'nın bütçe açıklarını azaltmak bir takım tasarruf tedbirleri uygulayarak mutedil vergilendirme yolunun tercih etmesi ve hazineye büyük bir külfet getiren Karmatî tehlikesini önce müzakereler yoluyla, daha sonra da devletin doğu bölgelerinin kendisine iltizam olarak verildiği Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın yerine, bölgedeki yerel unsurlarla işbirliği yaparak bertaraf etmeye çalışmasının dikkat çekici olduğunu ifade eden yazar, iki kez vezirlik yapan, bir kez de Hâmid b. Abbas'ın naibliğini üstlenen Ali b. İsâ'nın hazırlamış olduğu bütçe ile Müktefi-Billâh döneminden itibaren ilk defa hazinenin kâr etmesini sağladığını belirtmektedir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi sık sık vezir değiştiren Muktedir'in, Hâmid b. Abbas'ı azletmesinin ardından vezirin naibliğini yapan Ali b. İsâ'nın da görevine son verilmesi, hazinenin tekrar mali krizle karşı karşıya kalmasına neden olduğu görülmektedir.

Burada söz konusu naibliğe bir parantez açacak olursak; Ali b. İsâ'nın, birinci vezirliğinden azledilip tutuklandıktan 18 ay sonra (Hâmid b. Abbas'a naiblik etmek üzere) hapisten çıkarıldığı, ancak Hâmid b. Abbas'ın nâibliğine hemen atanmadığı, bir takım işlerde ona yardımcı olduğu ve yaklaşık yedi aylık bir sürenin sonunda Hâmid b. Abbas'ın yaşının da etkisiyle yetersiz olduğu anlaşılınca, Muktedir tarafından vezirin nâibliğine getirildiği görülmektedir. Yazar, bu vekâlet şeklinin Abbâsi tarihinde ilk kez uygulandığının altını çizmektedir. Buna göre Hâmid b. Abbas sadece resmi olarak vezir unvanını taşırken, vezirliğin neredeyse bütün yetkilerinin Ali b. İsâ'nın elinde toplandığı vurgulanmıştır (s. 113-114).

Emir'l-Ümerâlık öncesi dönemde, vezirin dışında önemli bir güç unsuru olarak dönemin sahibü'ş-şurtası Mûnis'in de zikredilmesinin gerekliliğini ifade eden yazar, Abdullah b. Mu'tez tarafından Muktedir'e karşı gerçekleştirilen darbenin bertaraf edilmesinde önemli bir rol üstlenen Mûnis'in, elde ettiği itibar sayesinde devlet

idaresindeki etkinliğini arttırdığını, hatta vezirlerin tayin ve azillerinde dahi söz sahibi olmaya başladığını belirtmektedir.

Baştan beri Mûnis'e muhalif bir tavır sergileyen ve onun bu etkinliğinden rahatsız olan dönemin bir başka önemli veziri olan İbnü'l-Furât'ın da Mûnis tarafından idam ettirilmesinin Muktedir'e karşı giriştiği iktidar mücadelesinde kendisine önemli bir avantaj sağladığı belirtilmektedir. Muktedir'i bertaraf ettikten sonra Kahir-Billâh'ı tahta geçiren Mûnis'in etkinliğinin devam ederek arttığını ifade eden yazar, ilk zamanlarda vezirlik ve hâciplik gibi makamlara yapılan atamalarda doğrudan onun ve arkadaşlarının tercihlerinin belirleyici olduğunu belirtmektedir. Ancak İbn Mukle ile birlikte halifeye karşı gerçekleştirdikleri komplonun başarısızlıkla sonuçlanması, Mûnis'in de öldürülmesini beraberinde getirdiği görülmektedir.

"Emir'l-Ümerâlık Dönemi Vezirlerinin (324-333/936-944)" ele alındığı İkinci Bölümde, Muhammed b. Râik'in Râzî-Billah tarafından resmen emirü'l-ümerâ tayin edilmesiyle başlayan (324/936) ve Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesiyle (334/945) sona eren dönemde görev yapan vezirler incelenmiştir. Yazar, bu dönemde halifenin vezir tayin etme yetkisine ümirü'l-ümerâların ortak olduğunu, siyasi ve askeri bakımdan nüfuzlu kimseler haline geldiklerine dikkat çekmektedir. Ayrıca bu süreçte birlikte merkezi hilâfetin otoritesinde idari ve mali açıdan menfi yönde büyük bir dönüşümün yaşandığı da belirtilmektedir.

Mali krizin yanı sıra, devletin vergiler yoluyla en çok gelir elde ettiği bölgelerden Fars ve Mısır'ın elden çıkması halife Râzî-Billâh'ı yeni arayışlara sevk etmiş ve göreve geldikten kısa bir süre sonra Basra ve Vâsıt valisi Muhammed b. Râik'i resmen emirü'l-ümerâlığa tayin ettiği görülmektedir. Emirü'l-ümerâlığın bir kurum olarak ortaya çıkmasıyla, Abbâsi idari sisteminde hiyerarşi bakımından halifeden sonra ikinci sırada gelen vezirlik müessesesinin yapısında önemli bir değişimin yaşandığını dikkat çeken yazar, bu dönemde halifenin vezir tayin etme yetkisini, tamamen olmasa bile, ele geçiren emirü'l-ümerâların, siyasi ve askeri olarak büyük bir nüfuza sahip olduklarını, hatta onların kâtiplerinin de vezirin

uhdesindeki görev ve yetkileri deruhte etmeye başladıklarını belirtmektedir. Yaklaşık on yıl süren bu dönemde, siyasi ve mali krizin de etkisiyle, vezirlik kurumuna tekrarlarla birlikte on üç defa atama yapıldığı görülmektedir.

Birinci ve ikinci bölümde en çok dikkatimizi çeken konulardan biri, söz konusu kriz ortamlarında muhtemel vezir adaylarının veya vezirlerin ikinci ve üçüncü vezirliklerinden önce mali konuda teminat vererek hazineyi iyileştireceklerine dair halifeyi ikna ederek vezirliğe gelmeleri ve başarısız olmaları nedeniyle azledilmelerine rağmen daha sonra tekrar vezirliğe atanmaları olmuştur. Bununla birlikte vezirliğe atanan kişilerin bir önceki vezirlerin mallarını müsadere ederek hazineye katkı sağlamaya çalışmaları, onları hapse attırmaları veya öldürmeleri olmuştur.

“Büveyhî Nüfuzu Dönemi Kâtip ve Vezirleri (333-451/944-1060)” konu edindiği Üçüncü bölümde, Büveyhîler’in Fars ve Huzistan kolunun kurucusu İmâddüdevle’nin kardeşi Muizzüdevle Ebü’l-Hüseyn Ali’nin (334-356/945-967) Bağdat’ı ele geçirmesiyle başlayan ve Abbasi tarihinde bir asırdan fazla uzun bir süre devam eden “Büveyhî nüfuzu dönemi” boyunca halifenin emrinde görev yapan kâtip ve vezirler üzerinde durulmuştur. Yazar, emirü’l-ümerâlık döneminde, güçsüz de olsa, bir vezir tayin etme yetkisine sahip olan Abbâsi halifelerinin, Büveyhî nüfuzuyla birlikte siyasi otoritelerini kaybetmenin yanında vezir tayin etme yetkisinden de mahrum bırakıldığını, bunun yerine halifelerin özel işleriyle ilgilenmesi için kâtiplerin görevlendirildiğini vurgulayarak özellikle Muizzüdevle’nin kâtibi Mühellebî’ye resmen “vezir” unvanını vermesiyle, bu unvanın artık Büveyhî emirlerinin kâtipleri tarafından kullanılmaya başlandığının altını çizmektedir.

Kâdir-Billâh’ın tahta geçmesiyle birlikte halifelerin kâtipleri, görev ve yetki bakımından seleflerine nazaran daha etkin bir konuma sahip oldukları görülmektedir. Yazar, bununla irtibatlı olarak bir kısım kaynakların, bu süreçte halifenin emrinde görev yapan bazı kâtipler için hem vezir hem de kâtip unvanını kullandıklarını belirterek, kaynakların bu dönemde henüz halifenin kâtibi ile veziri

arasında kesin bir ayırım yapmadıklarının göstergesi olabileceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte yazar bu durumu, Abbâsî halifelerinin, devlet kademesindeki atamalarda, Büveyhî emirlerine karşı giderek güçlendiklerinin bir işareti olarak da kabul etmekte, ayrıca Kâim-Biemrillâh'ın, Büveyhîler'in Bağdat'taki hâkimiyetleri sona ermeden, kâtipliğini yapan İbnü'l-Müslime'ye resmen vezir unvanını vermesinin bu sürecin halifenin lehine doğru işlediğinin görüldüğünü ifade etmiştir.

Eserde, Kâim-Biemrillâh'ın Bağdat'ta henüz Selçuklu nüfuzu sona ermeden İbnü'l-Müslime'yi 437/1045 resmen vezir olarak görevlendirmesiyle Abbâsîler'de yaklaşık bir asırdan beri devre dışı bırakılmış olan vezirlik müessesesinin de tekrar işlerlik kazanmaya başladığı belirtilerek bu noktada, dönemin muasır kaynaklarından Hatîp el-Bağdâdî'nin, İbnü'l-Müslime'nin Kâim-Biemrillâh tarafından önce halifenin kâtipliğine, ardından da vezirliğine tayin edildiğini özellikle belirtmesinin ve İbnü'l-Cevzî ile Zehebî gibi diğer kaynakların da bu bilgiyi teyit etmesinin artık halifenin emrinde çalışan kâtibin yerini vezirin aldığına göstergesi olduğu ifade edilmiştir.

İbnü'l-Müslime'nin resmen vezir unvanını alması, Büveyhîler'in Bağdat'taki askeri valisi Arslan el-Besâsîrî ile İbnü'l-Müslime arasında var olan düşmanlığın daha da artmasına neden olduğu ve bundan sonraki süreçte vezir İbnü'l-Müslime, bir taraftan Arslan el-Besâsîrî ile mücadele etmeye devam ederken diğer taraftan Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesi için gayret ettiği görülmektedir. Nihayet 447/1055 tarihinde Bağdat'a giren Tuğrul Bey, bir yıldan daha fazla kaldığı Bağdat'tan kardeşi İbrahim Yinal'ın isyanı nedeniyle ayrılmak zorunda kalmıştır.

Eserde, Tuğrul Bey'in Bağdat'a ilk geldiği sırada Hille Emiri Dûbeys b. Mezyed'in yanına kaçan Arslan el-Besâsîrî'nin, Selçuklu Sultanı'nın Bağdat'tan ayrılışını fırsat bilerek tekrar başkente gelip başta İbnü'l-Müslime olmak üzere birçok kişiyi öldürdüğü ve bu nedenle Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalan Kâim-Biemrillâh'ın ise Musul Emiri Kureyş b. Bedrân'ın himayesinde Âne'deki Hadîse kalesi'nde ikamet görülmektedir. Yazar, daha sonra bu tehlikeyi bertaraf eden Tuğrul Bey'in gayretleri sonucunda 451/1060 tarihinde Kâim-Biemrillâh'ın Bağdat'a

dönmesiyle Abbâsîler’de Selçuklu nüfuzu döneminin başladığını ve bu sürecin Muktefî-Liemrillâh’ın (530-555/1136-1160) halifeliğine kadar devam ettiğini belirtmektedir.

“**Selçuklu Nüfuzu Dönemi Vezirleri (451-530/1060-1136)**” başlığıyla Dördüncü bölüm, Büveyhîler’in Bağdat’taki son askeri valisi Arslan el-Besâsîrî’nin (ö. 451/1060) öldürülmesinin ardından Kâim-Biemrillah’ın Hadîse’den tekrar Bağdat’a gelmesiyle (451/1060) başlayan ve Muktefî-Liemrillâh’ın halife olmasına kadar geçen süre zarfında görev yapan vezirler incelenmiştir. Yazar bu bölümde öncelikle, Abbâsî-Selçuklu münasebetleriyle ilgili yapılan çalışmalarda Abbâsîler’de Selçuklu nüfuzunun genellikle Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in Bağdat’a girdiği (447/1055) tarihte başlatıldığını, ancak vezirlik kurumunun tarihi gelişimi dikkate alındığında Selçuklu nüfuzunun bu tarihten birkaç yıl sonra Büveyhî nüfuzu döneminin son veziri İbnü’l-Müslime’nin ardından İbn Dârest’in bu makama atanmasıyla (451/1060) başladığını vurgulamaktadır. Yani, Selçuklu yönetiminin ilk defa İbn Dârest’in vezirliği ile birlikte Abbâsî bürokrasisine müdahale etmeye başladığının altını çizmektedir.

Abbâsîler’de Selçuklu nüfuzunun hâkim olması vezirlik kurumunun dördüncü döneminin başlangıcını teşkil etmektedir. Yazar, bu dönemdeki vezirlerin tayin ve azillerinde zaman zaman Selçuklu sultanı ve vezirinin etkisinin yoğun bir şekilde hissedildiğini ve bu durumun aynı zamanda Abbâsî idaresiyle Selçuklu yönetiminin iç içe girdiğini gösteren bir unsur olarak da değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Ayrıca, idari açıdan böyle bir yakınlaşmanın/geçişkenliğin yaşanmasında, iki hanedân arasında gerçekleşen evliliklerin yanı sıra, Abbâsî bürokrasisinde aralıklarla yarım asır boyunca etkinliğini devam ettiren dönemin güçlü vezir ailesi Benî Cehîr’in Selçuklu yönetimiyle uzun süren güçlü ilişkilere sahip olması ve Ebu Mansûr Muhammed ve Enûşirvân b. Hâlid gibi bazı kişilerin –farklı zamanlarda- hem halifenin hem de Selçuklu sultanının vezirliğine tayin edilmelerinin etkili olduğu ifade edilmiştir.

Daha sonra, Irak'taki Selçuklu Emirlerinin kendi aralarındaki mücadeleleri fırsat bilerek, siyasi ve askeri açıdan otoritesini güçlendiren Müsterşid-Billâh'la birlikte, Abbâsî idaresindeki Selçuklu nüfuzu giderek azalmış ve buna paralel olarak vezirlerin güç ve yetkileri de artmıştır. Yazar bu dönemde, her ikisi de ikişer defa görev yapan Ebu Ali Hüseyin b. Sadaka ve Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd, gerek yerel emirlerin gerekse Selçuklu yönetiminin Abbâsî hilâfetine karşı faaliyetlerinin engellenmesinde önemli bir rol oynadıklarını, bundan dolayı Müsterşid-Billâh tarafından kendilerine büyük bir değer verildiğini belirtmiştir.

Bununla birlikte, Abbâsîler'i Selçuklu nüfuzundan kurtarmak için büyük bir çaba sarf eden Müsterşid-Billâh'ın bu konuda tam anlamıyla başarılı olamadığı, ondan sonra yerine geçen oğlu Râşid-Billâh, kısa süren hilafeti boyunca babasının Selçuklu yönetimine karşı izlediği politikayı devam ettirdiği ve nihayet Muktefi-Liemrillâh ile birlikte Abbâsîler'in, Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmelerinden itibaren ilk defa Irak'ta tek başlarına hâkimiyet kurdukları (547/1152) ifade edilmiştir.

“Vezirlik Müessesesinin İşleyişi”nin ele alındığı Beşinci ve son bölümde, vezirlerin tayini ve tayin merasimleri, görevleri, resmi kıyafetleri, lakapları, emrindeki görevliler, gelirleri, görev yerleri ve süreleri ile görevlerinin sona ermesi ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Ayrıca nâibü'l-vezirlik konusu da ele alınmıştır.

Abbasiler Döneminde, iki asırdan fazla bir zaman diliminde (295-530 / 908-1136) görev yapan vezirlerin siyasi ve idari faaliyetlerinin yanı sıra Halife, Emirü'l-Ümerâ ve Sultanla ilişkilerinin -Halifenin ve onun vekili olarak vezirin siyasi ve idari açıdan otoritesindeki değişimin de dikkate alınarak - incelendiği eserde, Vezirlik müessesesinin bürokratik açıdan son kudretli dönemini Muktedir zamanında yaşadığı, emirü'l-ümerâlığın ihdas edilmesinden sonra güç ve itibar kaybına uğradığı, Büveyhî nüfuzu döneminde ise işlevini neredeyse tamamen kaybettiği görülmektedir. Selçuklular tarafından Büveyhîler'in Bağdat'taki varlıklarına son verilmeden kısa bir süre önce, Abbâsî halifeleri tekrar vezir tayin etme yetkisine sahip olmuş ve bu dönemde vezirlik müessesesi halifelerin Selçuklu yönetimine

karşı askeri ve siyasi otoritelerindeki değişime paralel olarak giderek güçlenmiş olsa da emirü'l-ümerâlık öncesi dönemdeki nüfuzlarına sahip olamamıştır.

Sonuç olarak, Abbasi Tarihi –özellikle geç dönemleri, kurumların tarihi gelişimi ve işleyişi - ile ilgili çalışmaların oldukça az olduğu ülkemizde vezirlik müessesesini merkeze alarak yapılan bu çalışmanın bu alandaki boşluğu doldurmada önemli bir katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Ayrıca geniş bibliyografyası ve çalışmaya ana kaynaklık eden eserler ve mahiyetleri hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi verilmesi bu dönemlerle ilgili çalışma yapanlara kaynakça konusunda yol haritası oluşturabilecek niteliktedir.

Edip AKYOL

Ahmet Nurullah Özdal, *Ortaçağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 240 sayfa, ISBN: 9786050829846.

Ortaçağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem başlıklı eser, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Dr. Öğr. Üyesi olan Ahmet Nurullah Özdal tarafından "yedi yüz kaynağın tetkiki ve beş yıllık fâsılasız bir çalışmayla" vücuda getirilmiştir. Uzun bir süre ticaretle uğraşmış olan yazar, yüksek lisansını Türklerin savaş sanatı hakkında yazdığı tezle Marmara Üniversitesi'nde, doktorasını ise Atatürk Üniversitesi'nde "İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı, Ticaret Ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)" başlıklı teziyle tamamlamıştır. Bu anlamda doktora tezinin kapsam ve içeriği ile eserin kapsam ve içeriği birbiriyle uyusmaktadır. Dolayısıyla yazarın kaleme aldığı eserin doktora tezinden bağımsız olduğu düşünülemez. Bununla birlikte yazarın hayatının bir bölümünde farklı alanlarda ticaretle uğraşmış olmasının da ele aldığı konuyu daha iyi bir şekilde ifade etmedeki başarısını artırmıştır.

"Ortaçağ ticaretinin yapısını ve ekonominin nasıl işlediğini" ortaya koymaya çalışan eser, "basit ticaret vakaları ile ticari işlem olgularının aslında birbiriyle nedeli bağlantılı olduğunu" göstermeyi amaçlamıştır. Eser öncelikle malların dolaşımını -kitabın yarısı sayılabilecek bir hacimde- ifade ettikten sonra ifade edilen dolaşımı bir ürün ve bir şehir örneğiyle zemine oturmuş ve modellemiştir. Bu anlamda ürün olarak tekstil, şehir olarak da Buhara seçilmiştir. Akabinde ticaret çarkının işleyişi, Buhara'dan Kurtuba'ya Buhara işi lüks kaftan ticareti üzerinden bir kurgusal örnekleme gerçekleştirilmiştir. Kitapta son olarak toplum kesimlerinin ekosisteme katılımı ele alınmıştır. Eserin sonunda verilen bibliyografya oldukça yoğundur. Bu anlamda eserin elli üç sayfalık bir kısmını bibliyografya oluşturmaktadır. Gerçekten de eser okunduğunda kaynakların konu bağlamında oldukça iyi kullanıldığını söylemek mümkündür.

Bölgümlere geçmeden önce bütün bölümleri kapsayan önemli bir hususu vurgulamak eserin hakkını vermek bakımından yerinde olacaktır. Eserin her bölüm

ve konusu içerisinde -belki kitabın üçte biri olarak ifade edebileceğimiz alanda- bulunan diyagramlar, haritalar ve görseller oldukça önemlidir. Bu görseller yazar tarafından hazırlanmış olup onlarca sayfada ifade edilebilecek şeyleri hem bir sayfada hem de çok daha anlaşılır bir şekilde ortaya koymuştur. Böylelikle ifade edilen diyagram, harita ve görseller eseri müfit ve muhtasar bir hale getirmede ciddi bir katkı sağlamıştır. Bu anlamda yazarı eserdeki görselleştirmelerden ötürü tebrik ve takdir etmemek mümkün değildir.

Malların dolaşımı bölümünde yazar değerli taşlar, enerji, mermer, mozaik, çini, boya, çömlek, cam, koku, ilaç, şeker, çuval, kalay, boraks, şap, altın, demir, civa, kereste ve katran gibi birçok ürünü ele almıştır. Ürünleri ele alma sürecinde ifade edilen ürünün salt kendisinden değil, bu ürünün hammaddesinin üretiminden yola çıkarak mamul madde haline gelişine, mamul maddenin ticaret sürecine, üretildikleri ve satıldıkları bölgelere ve buradan hareketle ortaya çıkan ticari ilişkiler ağına yer verilmiştir. İfade edilen bu üretim, işletim ve ticari süreçler çoğu zaman ayrı ayrı görselleştirilmiştir. Bu anlamda bazı ürünlerin üretim süreçleri diyagrama aktarılırken bazılarının da harita üzerindeki ticari ağı gösterilmeye çalışılmıştır. Bu durum okurun nerede hangi ürünün hangi şartlarda üretildiği ve üretilen ürünün nasıl bir ticari ağın içerisinde bulunduğunu görmesine yardımcı olmaktadır. Yine ilgili ürünler için ürünü meydana getiren hammadde ve enerji kaynaklarının da bu ilişkiler ağı içerisinde ayrıca ele alınması ve “Halep’te bir şeker atölyesi açmak için neye ihtiyacınız var” veya “Memlüklü subayının üzerinde bulunan teçhizat hangi süreçlerden geçerek ortaya çıkmıştır” gibi varsayımlar üzerinden kurgular yapılması, okurun ekosistemin bütünlüğünü daha iyi görmesi açısından fayda sağlamıştır. Böylece salt malumatfuruşluğun önüne geçilerek veriler, verilmek istenen temel mesaj, bilgiler ve kurgular üzerinden okuyucuya aktarılmıştır. Bölüm içerisinde oluşturulan eyaletlere göre ürün tasnifleri, İslam dünyasının diğer bölgelerle gerçekleştirdiği ithal ve ihraç kalemleri ve son olarak bir metro haritası şeklinde oluşturulan ticaret güzergahı -ki bu harita bölgelerdeki ürünleri de içerir- oldukça önemlidir.

Tekstil ürünlerinin dolaşımını somut veriler ışığında işleyen ikinci bölümde örnek mamul madde olarak kumaş ve giysiler ele alınmıştır. Bu ele alış sürecinde farklı coğrafyalarda bulunan hükümdarların giydiği kıyafetler, kıyafetlerin bölgelere göre benzerlik ve farklılıkları, vergileri ve halkın giysilerine değinilmiştir. Bu bölümden sonra ilgili örneklem Buhara şehri üzerinden ortaya konmuştur. Buhara şehrinin seçiminde özel bir neden bulunmayıp rastgele seçilmiştir. Bu anlamda Buhara'nın bölgeleri ele alınarak ticari dönüşümde merkez-taşra/köy ilişkisi ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu ilişkiler ağı "ana kent" ve "uydu kent" şeklinde ifade edilmiş ve ilişkiler ağına da İslam şehir modeliyle birebir uyuşan bir görünüm ortaya çıkmıştır. Taşradan veya köyden merkeze ve merkezden İslam dünyasının diğer merkezlerine ürün dolaşımının nasıl olduğu ele alınmıştır. Akabinde doğu-batı yönünde uzanan ve en sık kullanıldığı varsayılan güzergâh üzerinden hem durakların hareketliliğinin aynı olmayışı hem de güzergâh üzerinde bulunan ülkelerin sayısı, sınırların durumu ve ülkelerarası ilişkilerin dönüşümünün ticarete olan etkisi ifade edilmeye çalışılmıştır.

Ticaret çarkının işleyişi bölümünde ise Buhara'dan Kurtuba'ya Buhara işi lüks kaftan ticareti üzerinden bir kurgusal örneklem bulunmaktadır. Bu örneklem içerisinde hammaddeler, üretim ve dolaşımaları, mamul ürünün üretimi, vergileri, ticareti, hukuku, ödeme şekilleri vs. ele alınmıştır. Böylelikle hem bir ticari ekosisteme katılım şeması ortaya çıkarılmış hem de ekosisteme kimin hangi açıdan ve nerede dâhil olduğu ifade edilmiştir. Son olarak ekosisteme katılım kısmında "sanılanın aksine Ortaçağ İslam Dünyasında toplumun çok büyük bir kesiminin işleyen ekonomik çarka dâhil olduğu" ve "sıradan halk içerisinde çok yaşlılar, engelliler ve küçük çocukların haricindeki neredeyse herkesin ekosistemin içerisinde yer aldığı" ifade edilmiştir. Bu anlamda ekosistemin kimseye ayrıcalık tanımadığı belirtildikten sonra kısaca medreselerin bu sistemdeki yerine (dışarıdan maaş ve burs alırlar) değinilmiştir. Ancak bu noktada medreselerin sistem içerisindeki konumunun daha geniş ifade edilmesi faydalı olacaktır. Bu bölümde son olarak

ürünlerden temin edilmek istenen maksimum faydaya ve geri dönüşüm meselesine yer verilmiştir.

Ortaçağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem başlıklı eser 800-1400 yılları arasında İslam dünyasındaki ticari yapıyı ve aradaki ilişkiler ağını ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu anlamda hacim olarak küçük ve dil açısından akıcı olmakla birlikte mahiyet açısından yoğun bir içeriğe sahiptir. Eser içerisinde temel bağlamdan kopulmamış ve verilmek istenen okuyucuya başarılı bir şekilde aktarılmıştır. Başlıklar arasında birbirini tamamlayan bir bütünlük bulunmakla birlikte başlıkların içerikleri de ifade edilen konu bakımından uyumludur. Son olarak eserde bir indeks bulunmadığı bir eksiklik olarak ifade edilmelidir. Bu anlamda esere indeksin eklenmesi içeriğe ulaşım bakımından fayda sağlayacaktır.

Beytullah MISIR